

INSPIRATIE-ESSAY VOOR EN OVER HET CONCEPT TIJDELIJK ANDERS BESTEMMEN

Tijdelijkheid als Toekomst

NAAR EEN FILOSOFIE VAN
TIJDELIJKE BESTEMMINGEN
& DE CONTOUREN VAN EEN
RELATIONELE PLANOLOGIE

Govert Derix

The secret of life is enjoying
the passage of time.

James Taylor

INSPIRATIE-ESSAY VOOR EN OVER HET CONCEPT TIJDELIJK ANDERS BESTEMMEN

Tijdelijkheid als Toekomst

NAAR EEN FILOSOFIE VAN
TIJDELIJKE BESTEMMINGEN
& DE CONTOUREN VAN EEN
RELATIONELE PLANOLOGIE

Govert Derix

WITH AN ENGLISH SUMMARY

Colofon

Copyright © 2012 Innovatienetwerk en Govert Derix
ISBN 978 - 90 - 5059 - 481 - 3
RAPPORTNUMMER I2.2.297

Tekst en concept: Govert Derix – www.govertderix.com
Ontwerp: Taluut, Utrecht – www.taluut.nl
Druk: Drukkerij Zalsman Zwolle
Editor English summary: Sueli Brodin, Bunde

Postbus 19197
3501 DD Utrecht
T 070 378 56 53
www.innovatienetwerk.org
Het ministerie van EL&I nam het initiatief tot
en financiert InnovatieNetwerk.

Voorwoord

De toekomst wordt steeds moeilijker voorspelbaar en de horizon die met enige zekerheid overzien kan worden lijkt steeds korter te worden. Dat zal ook gevolgen hebben voor de manier waarop we in ons land omgaan met ruimte. Klimaatverandering, economische en demografische ontwikkelingen vragen om een nieuwe omgang met ruimte.

Tijdelijke Anders Bestemmen als een nieuwe manier van kijken en doen in onze planologie. Met dat uitdagende toekomstbeeld opent zich een heel nieuw scala van mogelijkheden en kansen voor gebieden in Nederland. Gebieden waarvan we nog niet weten hoe we ze willen benutten in 2040: voor woningbouw, bedrijventerrein of haventerrein of voor onze waterveiligheid. Denken in tijdelijke andere bestemmingen introduceert flexibiliteit en duurzaamheid bij de inrichting van Nederland.

Graag nodig ik u uit om in deze publicatie van Govert Derix op expeditie te gaan dwars door zoals hij omschrijft *‘de ijswoestijn van planologische abstracties. Met als inzet het vuur van een nieuwe manier van kijken en doen.’*

Deze publicatie zal naar mijn overtuiging een bijdrage leveren aan onze ambitie om Tijdelijk Anders Bestemmen op de lange termijn te laten behoren tot erkend instrument in de ruimtelijke ordening in Nederland. Een ambitie die we delen met onze partners in dit project: Rijkswaterstaat, Deltares en CURNET.

Ger Vos,
Directeur InnovatieNetwerk

Inhoud

Stellingen	8
Inleiding	10
Hoe dit boek te lezen? IJswoestijn van de abstractie Naar een nieuwe manier van kijken en doen	
Samenvatting	
Een kwestie van beschaving – Bij wijze van samenvatting	12
<i>Inleiding manifestatie Tijdelijk Anders Bestemmen, Floating Life Almere, 23 juni 2011</i>	
Beschaving en duurzaamheid Ambitie van Tijdelijk Anders Bestemmen Afwerpen van een juk Een roer mag om Stellingen in een notendop Nieuw verdrag tussen mens en ruimte	
Tijdelijkheid als Toekomst	
1 Een nieuw ademveld	18
Genius loci als running gag Blinde vlek van de planologie Het nobelste ambacht	
2 Wat is ruimte?	20
Moeilijkmakerij? Augustinus over ruimte Een problematisch begrip Plaatsen om te herinneren	
3 In-de-wereld-zijn	24
De mens als zelftechnisch wezen Landschap van de geest Nadenken over bestemmingen Heidegger over zijn en tijd Tijdelijkheid als zin van zijn	

4	De sfeer als zin van zijn	28
	Van zijnsvergetenheid naar ruimtevergetenheid Ruimte als sfeer Sloterdijk over sferen Relatie tussen de vragen ‘Wie zijn wij?’ en ‘Waar zijn wij?’ Het engagement van een nieuwe planologie	
5	Platland van de planologie	31
	Traditionele planologie als oppositie Mens en plaats in hetzelfde schuitje Typisch Nederlands Verheerlijking van structuren Impliciet plaatsbegrip van de planologische houding Nachtrust van de planoloog Voedingsbodem voor perverse koppelingen Planologie op de tekentafel	
6	De plaats als tijdobject	35
	Plaats als resultaat van interacties Plaats als werkwoord Uitdaging van een nieuwe planologie Pluriforme uniciteit Plaats als samenklank van vele dimensies Plaats = proces = tijdobject Ongrijpbaarheid van authenticiteit	
7	Tijdelijkheid als bron van betekenis	39
	Film als hulpmiddel In het licht van de eeuwigheid Verleiding van de permanentie Vele vormen van duurzaamheid Op zoek naar een nieuwe naam Way of life Diepste betekenis van tijdelijkheid Ademveld van een relationele planologie	
8	Perspectief van een relationele planologie	42
	Onzekerheid Productie van het gebied Copernicaanse revolutie Spatiële omwenteling in geografie en planologie In-elkaar van mens en gebied Geworpenheid Creatie van tussenruimten De essentie van plaatsvinden Wereld als flatland Globalisering Vrees voor relativisme Waarheid, waarachtigheid en juistheid Nieuwe bestemmingen en constellaties	

9	Omgaan met spanningsvelden	46
	Multidimensionaliteit Alles is tijdelijk Opperste maxime Lokaal versus globaal Mentale hygiëne van de planoloog Vicieuze cirkels en perverse koppelingen Welbegrepen eigenbelang Wezen van de weerstand Maakbaarheid versus onzekerheid Authenticiteit versus kunstmatigheid Korte termijn versus lange termijn Natuur versus cultuur Waarde versus geld Tijdelijk versus duurzaam Bestemming en openheid Bestemmen en ontstemmen Chaos en orde Scheppen en ontdekken Revolutie versus evolutie Ding en proces Utopie versus realiteit Input en output Constellaties van betekenissen	
10	Spelregels en valkuilen	55
	Proces van onderhandelen Vasthouden aan termijnen Economische en juridische obstakels Nieuw verdrag tussen mens en plaats Ruimtelijke ordening als proces Tijdelijke allianties Grondslag van een nieuwe realiteit Hoeveel tijdelijkheid verdraagt de mens? Daadwerkelijke duurzaamheid Een knop gaat om Valkuilen Geen garantie van transparantie	
11	Dit is ruimte!	61
	Wonderlijke verdubbeling Tijdelijkheid is altijd in	
	Publieksdiscussie <i>23 juni 2011</i>	62
	‘Het begint bij de mensen zelf’	
	Woordenlijst	78
	The future of temporality – Summary in English – Statements	80
	Bronnen	86

Stellingen

I Elk gebied is permanent 'under construction'.

VI Tijdelijkheid heeft altijd een termijn.

II Mens en gebied zijn in-elkaar;
planologie en landschap produceren elkaar.

VII Iedere bestemming is een tijdelijke bestemming.

III Relationele planologie werkt als de verlossing
van een juk.

VIII Een praktijk van tijdelijk andere bestemmingen
is een kwestie van beschaving.

IV Relationele planologie is surfen op onzekerheid.

IX Tijdelijk Anders Bestemmen wijst in de richting
van een nieuw verdrag tussen mens en plaats.

V Doordachte tijdelijke bestemmingen zijn een
koningsweg naar duurzaamheid.

X Als het goed is, is tijdelijkheid altijd in:
tijdelijkheid heeft altijd de toekomst.

Inleiding

Er is wel gezegd dat je pas met toegepaste filosofie kunt beginnen nadat je eerst de ijswoestijn van de abstractie hebt doorkruist. Eenzelfde iets geldt voor een planologie die er in de eenentwintigste eeuw toe wil doen. En het geldt in het bijzonder voor het concept Tijdelijk Anders Bestemmen waarvan de strekking pas goed te begrijpen is door je rekenschap te geven van de fundamenteën van zo'n nieuwe planologie die – we vallen meteen met de deur in huis – uitmondt in een nieuwe kijk op de inrichting van landschappen, stedelijke gebieden, industriële locaties, en plaatsen in het algemeen.

Die nieuwe kijk is het onderwerp van dit boek.

In de publieksdiscussie aan het slot van deze uitgave heet het dat je de oude taal nodig hebt om bij de nieuwe uit te komen. Tegen die achtergrond is dit boek geschreven in een mix van oud en nieuw jargon. De beste manier om de informatie tot je te nemen, is een mix van oude en nieuwe manieren van lezen. Doorbijters beginnen bij dit begin en stomen in één lijn door naar het einde. Soms bladeren ze oriënterend vooruit naar de woordenlijst of slaan de stellingen voorin er nog eens op na. Maar er zijn ook andere manieren om in dit boek te grasduinen, of letterlijk: de 'grazige duinen' binnen te gaan (de vergelijking van de tekst met een landschap is nooit ver weg). Met stellingen, een woordenlijst, een onderbouwde inhoudsopgave, tekstmarkeringen én hulpwoorden bovenaan de pagina's, gidsen we lezers door het gebied van een nieuwe planologie. Het openingsessay 'Een kwestie van beschaving' is te lezen als een samenvatting van het geheel. Het afsluitende verslag van de publieksdiscussie tijdens de conferentie Tijdelijk Anders Bestemmen op 23 juni 2011 in Almere geeft een beeld van wat relationele planologie kan losmaken. 'Je ziet

wat je kunt en wilt zien,' roepen we in hoofdstuk 8. Hopelijk leiden deze bladzijden ertoe dat de lezer zoveel mogelijk kanten van de nieuwe kijk tot zich zal nemen.

Voor die nieuwe kijk stellen we de naam 'relationele planologie' voor. Deze manier van denken en doen neemt de vele verbindingen die samen het gebied vormen, als basis voor gebiedsontwikkeling en het toekennen van ruimtelijke functies. Overigens is dit geen pleidooi voor een afscheid van gangbare beleidsinstrumenten. Veelmeer gaat het erom dat nota's, bestemmingsplannen, structuurvisies en subsidies worden gezien als onderdeel van de flexibele ontwikkeling van een gebied – en ook als zodanig kunnen worden getoetst en bijgesteld. Helaas echter biedt menig instrument niet zelden handvaten voor zogenaamde perverse koppelingen, die vanuit een relationele visie door de mand vallen als oneigenlijk en onbedoeld. Wie aan het slot van dit boek heeft gezien dat en hoe de 'geest van het instrument' en de 'geest van een gebied' samen kunnen komen in een constructieve praktijk, heeft daarmee ook een instrument in handen om werk te maken van daadwerkelijke – want relationele – duurzaamheid. De toepassing hiervan is steeds opnieuw te bevechten. Het mooie en bemoedigende van Tijdelijk Anders Bestemmen is dat dit concept hier letterlijk en figuurlijk ruimte voor geeft.

Graag nodig ik u uit voor een expeditie dwars door de ijswoestijn van planologische abstracties. Met als inzet het vuur van een nieuwe manier van kijken en doen.

Govert Derix, mei-september 2011.

Een kwestie van beschaving

*Inleiding manifestatie Tijdelijk Anders Bestemmen,
Pampusshaven Almere, 23 juni 2011*

In de epiloog van het rapport *Wisseling van de Macht: generaties in Nederland* van het Sociaal en Cultureel Planbureau uit 2010 verwijst directeur Paul Schnabel zeer terecht naar het bekende Brundtland-rapport (1987) waarin het streven naar duurzaamheid als ‘richtlijn voor het politieke, economische en maatschappelijke handelen’ als een ‘morele plicht ten opzichte van volgende generaties’ wordt gezien.¹ De essentie is zo helder als een open deur. Ook toekomstige generaties moeten kunnen rekenen op een menswaardig bestaan. Om dat mogelijk te maken moet de ‘footprint’ van huidige generaties zich kenmerken door terughoudendheid. Onmiskenbaar schemeren op de achtergrond Rijnlandse waarden als samenwerking, vertrouwen, solidariteit en rentmeesterschap. Schnabels slotzin van het vuistdikke rapport laat geen twijfel bestaan over wat onze generatie te doen staat: ‘Als dat [het beperken van de footprint, GD] niet voldoende lukt, zal er straks weinig kans zijn op een goed verlopende wisseling van de wacht’. Subtieler is een pleidooi voor terughoudendheid in de geest van de tijdelijkheid der dingen amper te verwoorden.

Hoewel het SCP-rapport vooral gaat over de veranderingen binnen en tussen Nederlandse generaties, zijn er onmiskenbare dwarsverbanden met het concept Tijdelijk Anders Bestemmen dat vandaag aan een groter publiek wordt voorgesteld. Bij Tijdelijk Anders Bestemmen gaat het om de vraag hoe gronden, gebieden en functies zo zijn in te richten dat de wegen naar toekomstig

¹ Zie: *Wisseling van de macht: generaties in Nederland*, SCP 2010, blz. 557.

ander gebruik maximaal open blijven. Op het eerste gezicht wil Tijdelijk Anders Bestemmen het mogelijk maken dat gronden of locaties die in afwachting zijn van een ‘definitieve’ bestemming tijdelijk een andere bestemming krijgen: tijdelijke natuur in een toekomstig havengebied, tijdelijke natuurontwikkeling op een perceel dat straks een woonwijk wordt, een tijdelijk park op wat binnen afzienbare tijd zal worden geasfalteerd tot verkeersplein. Zo gezien is Tijdelijk Anders Bestemmen op het eerste gezicht vooral een charmante tussenoplossing voor de tussentijd.

Van tijdelijkheid naar duurzaamheid

Maar is het wel zo bescheiden? Opent Tijdelijk Anders Bestemmen niet een diametraal tegenovergesteld perspectief op basis van het principe dat iedere bestemming een tijdelijke bestemming is of zou moeten zijn – ongeacht hoe definitief of eeuwig ze ons van de tekentafels toelacht? Wijst Tijdelijk Anders Bestemmen niet de weg naar een nieuw verdrag tussen de mens en zijn omgevingen – een verdrag gegrondvest op de grondwaarde dat iedere bestemming moet zijn te transformeren in andere mogelijke bestemmingen? En draait het bij die kernwaarde niet om duurzaamheid – een duurzaamheid die in het vizier komt door gebieden en locaties te benaderen als tijdelijke bestemmingen waarbij van tijd tot tijd een wisseling van de wacht moet kunnen plaatsvinden?

Wie deze manier van denken en doen op de spits drijft zou zelfs kunnen gaan zien dat iedere niet-tijdelijke benadering vroeg of laat zogenaamde perverse koppelingen in de hand werkt. Overal waar tijdelijkheid níet als basisprincipe wordt gehuldigd, ligt de perversie op de loer. Perversie ontstaat immers door je bij je handelen geen of onvoldoende rekenschap te geven van toekomstige bestemmingen en generaties: nu profiteren en de rekening doorschuiven naar onbekenden in een onbekende toekomst.

Geen perverser dier dan de struisvogel die doet alsof het zand waarin hij zijn kop steekt voor eens en altijd die ene bestemming heeft.

Wie op deze nieuwe manier tegen gebiedsontwikkeling en planologie aankijkt, gaat zien dat zaken gaan verschuiven en zelfs verdraaien. Alsof zich een revolutie aankondigt, een letterlijke omkering die in de vakliteratuur al is aangeduid als een *spatial turn*.

Relationele planologie

Als er ergens een roer om mag, dan hier.

Dat die wende zeer veel verder gaat dat het uitroepen van het primaat van de tijdelijkheid (in plaats van de verkapte eeuwigheid van de traditionele planologie), blijkt onder meer uit het feit dat de deskundigen op dit gebied zich vaak in allerlei taalmatige bochten moeten wringen om duidelijk te maken wáár het eigenlijk om gaat. Om samen met u enkele van die bochten te nemen, heb ik tien stellingen opgesteld die naar mijn smaak de essentie benoemen van een zogenaamde relationele planologie. Alle stellingen zijn te herleiden tot een fundamentele bezinning op het verschijnsel ruimte. Al is het maar omdat iedereen die zich bezighoudt met de inrichting van onze leefomgevingen zich vroeg of laat moet afvragen wat ruimte eigenlijk in-houdt. Is ruimte een speelveld dat we autonoom en onbevlekt tegemoet treden en naar believen binnen wettelijke en economische kaders moeten en mogen manipuleren? Of steekt de werkelijkheid veel subtieler – en uiteindelijk veel mooier – in elkaar en heeft ruimte juist te maken met het vermoeden dat we met onze omgevingen ook onszelf scheppen? Laat me zien in welke omgeving je woont, werkt of zorgt, en ik zeg je wie je bent of zou willen zijn. In de nieuwe taal van een relationele planologie zou dit een leidende vraag kunnen zijn.

Afwerpen van een juk

De eerste stelling luidt (met dank aan de Engelse geografie Doreen Massey) dat elk gebied altijd ‘under construction’ is. Ruimte is te verstaan als een dynamisch in-elkaar van talloze verhalen en bewegingen, een ontmoeting van menselijke belangen met de autonome ontwikkelingen en mogelijkheden die al met het gebied of de plaats gegeven zijn. Mens en omgeving zijn als het ware in elkaar geworpen in een bepaalde relationele situatie – een geworpenheid die het karakter heeft van een proces dat nooit af is. Hadden vinexontwerpers dit inzicht tot in hun tenen geïncorporeerd en in praktijk vertaald: vinex zou nooit een negatieve klank hebben gekregen, maar synoniem zijn geweest aan een planologisch vergezicht van wijsheid, leefbaarheid, doortastendheid en een gevoel voor de gelukkigheid der tijdelijke dingen. Dat het niet zo mocht zijn behoort tot de ironie en de tragiek van de traditionele planologie.

Ook diverse andere stellingen vestigen hierop de aandacht. Dat planologie en landschap elkáár meer produceren dan een traditioneel planoloog lief is (stelling 2), zou je op de vraag kunnen brengen welke bril je eigenlijk draagt als je naar een gebied kijkt, en of je de moed zou hebben door de bril van een relationele planologie te kijken en te handelen, en wat dat zou betekenen.

De verlossing van een juk wellicht (stelling 3)?

Een verlossende aansporing om te surfen op onzekerheid (stelling 4) vanuit de overtuiging dat precies daar, in de onzekere mazen van de werkelijkheid, zoiets als schoonheid en menselijkheid een kans maakt?

Met als klap op de vuurpijl het vermoeden dat duurzaamheid niet zozeer iets is wat we afdwingen en opleggen, maar veelmeer te maken heeft met geduld, met nederigheid, met een luisteren naar gebiedsverhalen zonder te vervallen in het valse fundamentalisme van universele gebiedswaarden (stelling 5)?

Hier aangekomen begin je te beseffen dat duurzaamheid alles te maken heeft met het doorleven en in praktijk brengen van de tijdelijkheid der bestemmingen. Tijdelijkheid heeft altijd een termijn (stelling 6) en iedere bestemming is – hoe je het ook wendt of keert – een tijdelijke bestemming (stelling 7).

Kwestie van beschaving

Het cruciale inzicht ligt daarmee op tafel: de praktijk van tijdelijke bestemmingen is een kwestie van beschaving. Als beschaving samenhangt met beheersing dan is een doortimmerde praktijk van Tijdelijk Anders Bestemmen niet minder dan een koningsweg naar een duurzame wereld (stelling 5).

Dat deze formulering aanleiding geeft tot zowel kippenvel als gefronste wenkbrauwen, geeft aan dat precies op dit punt cruciale obstakels zijn te overwinnen. Obstakels die in onze bewogen tijd urgenter – en daardoor wellicht kansrijker – zijn dan zelden tevoren.

De deur is open.

Een weg tekent zich af.

En toch is enthousiasme niet vanzelfsprekend.

Bovendien heeft de strijd om de geloofwaardigheid en haalbaarheid van een concept als Tijdelijk Anders Bestemmen niet alleen te maken met het nemen van juridische en economische hobbels.

Het zit dieper.

Het zit misschien zelfs in dat allerdiepste punt waarin we moeten erkennen dat we als mensen tijdelijke en plaatselijke wezens zijn die hun beschaving ontleen aan de mate waarin ze de tijdelijkheid van hun plaats tot ankerpunt van hun leven hebben gemaakt.

Nieuw verdrag

Een nieuw verdrag van mens en plaats is daarmee vooral ook een verdrag van de mens met zichzelf (stelling 9). Dat maakt het schijnbaar makkelijk om er voor weg te lopen. In de menselijke ruimtetijd loopt ieder weglopen uiteindelijk echter zichzelf voor de voeten. Vroeg of laat kom je jezelf tegen. Daarom biedt Tijdelijk Anders Bestemmen niet meer en niet minder dan de kans, de ruimte en het pleidooi van de meest wezenlijke ontmoeting die mensen is gegeven, namelijk die van u en mij in het hier en nu van ruimte en tijd (stelling 8). Als het goed is, is tijdelijkheid altijd in. Zolang mensen op basis van vertrouwen, solidariteit en rentmeesterschap omgaan met hun omgevingen, heeft tijdelijkheid – en daarmee beschaving – toekomst (stelling 10).²

² Niet in de laatste plaats omdat duurzame beschaving te begrijpen is als een verantwoorde aaneenschakeling van tijdelijke bestemmingen. Jared Diamonds studie *Ondergang: waarom zijn sommige beschavingen verdwenen en hoe kan de onze haar ondergang voorkomen?* is bijvoorbeeld te lezen als het epos van beschavingen die er niet in slaagden tijdelijkheid en terughoudendheid in voldoende mate tot grondslag van hun cultuur te maken.

I Een nieuw ademveld

In een van zijn laatste gedichten beschrijft de dichter Rainer Maria Rilke hoe dwars door de breukplaatsen van menselijke mislukkingen heen het licht van een nieuw begin kan glanzen. Het is een glans die zijn bestaan dankt aan goden die de oorsprong zijn van alles. Alleen waar mensen er in slagen contact te maken met die goddelijke oorsprong, ontstaat een nieuw ademveld bij wijze van voedingsbodem voor nieuwe tijdelijke bestemmingen.³

Misschien voert het te ver om in een filosofische beschouwing over planologie en gebiedsontwikkeling⁴ helemaal terug te gaan naar zo'n hypothetische bron. Tegelijk hoort het bij de basislessen van geografie en antropologie dat mensen in lang vervlogen tijden geloofden dat plaatsen bezielde waren door geesten en goden en dat in vele locaties een zogenaamde geest van de plaats huisde. In modernere tijden veranderde deze *genius loci* in een *running gag* in beleidsnotities over stedenbouw en gebiedsontwikkeling. Voor de een werd hij de ongrijpbare X-factor van een succesvol gebiedsverhaal. Voor de ander is hij het poëtische sausje voor het scheppen van draagvlak en het verzilveren van subsidie. Voor weer een ander is hij een code-naam voor de verborgen of expliciete authenticiteit van een gebied. Maar als je vervolgens vraagt wát die authenticiteit behelst, waar ze vandaan komt en waardoor ze wordt gewaarborgd, opent zich niet zelden het perspectief van een X-factorachtig moeras. Alsof het met de essentie van gebieden en

³ Zie achterin dit boek.

⁴ En in het bijzonder het project Tijdelijk Anders Bestemmen (TAB) waarvoor dit essay werd geschreven.

gronden net zo gaat als met de menselijke ziel: vraag lang genoeg door en je raakt aan een blinde vlek of een schaduw waar je niet overheen kunt springen.

Toch is precies dit de uitdaging van deze tekst. Namelijk het bereiken van een begrippenkader waarmee de ontwikkeling van gebieden is te vatten als een aaneenschakeling van tijdelijke bestemmingen, zonder daarbij ten onder te gaan in het moeras van een relativisme. Geen zorgen: dit wordt geen pleidooi voor het bestaan van goden. Maar wel een handreiking voor **het nobelste ambacht waartoe mensen in staat zijn: het duurzaam bestemmen van delen van de wereld op een manier die recht doet aan de tijdelijkheid der dingen.**

Een stoeptegels voor je huis vervangen door een plant. Of op een braakliggend perceel een groentetuin aanleggen. Deze en andere voorbeelden van *guerilla gardening* schieten wereldwijd als paddenstoelen uit de grond. Niet iedereen is er even blij mee. De een verguist het als plantaardige graffiti en aantasting van de publieke ruimte. Voor anderen is het een prachtvoorbeeld van de passie waarmee mensen de verantwoordelijkheid willen nemen voor hun leefomgeving.

2 Wat is ruimte?

Wie zich waagt aan een essay over de filosofie van tijdelijke (andere) bestemmingen kan er bijna niet omheen terug te kijken in het enorme landschap van het denken over ruimte en tijd dat zich achter ons – en vóór ons – uitstrekt. Dat landschap ligt achter ons als de kronkelige weg die ons tot hier (en nu) heeft gebracht. Vóór ons ligt het omdat iedereen die de diepe betekenis van ruimte, tijd en tijdelijkheid wil doorgronden, voor de opgave staat zich opnieuw een weg te banen door dat landschap waarvan we in dit prille begin al zouden kunnen beseffen dat het in zekere zin overall is.

Dit is geen nodeloze moeilijkmakerij. Voor ruimte geldt wat de filosoof Augustinus al in de vierde eeuw na Christus opmerkte over de tijd. In zijn *Belijdenissen* stelde hij de beroemde vraag ‘Wat is dus de tijd?’ Zijn antwoord was legendarisch: ‘Wanneer maar niemand het me vraagt, weet ik het; wil ik het echter uitleggen aan iemand die het vraagt, dan weet ik het niet.’⁵

Bij nader inzien is het merkwaardig dat de laatste antieke en eerste moderne mens (een gangbare typering van Augustinus) deze woorden niet toepaste op de ruimte. Terwijl tijd hooguit op God na werd gezien als het meest raadselachtige fenomeen, lijkt ruimte vanaf een vroeg begin als iets vanzelfsprekends te worden ervaren. Het heeft ongetwijfeld te maken met de ogenschijnlijke zichtbaarheid van de ruimte en de onzichtbaarheid van de tijd. Tijd is slechts indirect zichtbaar door veranderingen in de ruimte. Soms lijkt het alsof filosofen eeuwenlang zó gefascineerd waren door de tijd dat ze datgene waarin de tijd zich manifesteert, namelijk de ruimte, vergaten te problematiseren. Maar nogmaals: het

⁵ Aurelius Augustinus, *Belijdenissen* XI, 14,17.

gaat niet om moeilijkmakerij. Het gaat erom te laten zien dat ons hedendaagse denken over ruimte en tijd niet uit de lucht komt vallen, maar zélf het voorlopige resultaat is van een fysiek en mentaal landschap waarmee wij meer vervlochten zijn dan wij doorgaans beseffen. Daarom is het gerechtvaardigd om aan de vraag van Augustinus een soortgelijke verwoording toe te voegen met betrekking tot de ruimte. Wat is dus ruimte? Wanneer maar niemand het me vraagt, weet ik het; wil ik het echter uitleggen aan iemand die het vraagt, dan weet ik het niet.

Ruimte is zowel een alledaagse ervaring als een te problematiseren begrip. Alledaags is onze ervaring van de ruimte omdat menszijn ondenkbaar is zonder een besef van plaats. Problematisch zijn ruimte en plaats bijvoorbeeld omdat ze zich slechts tonen door gebouwen, landschappen, horizonten en hemellichamen.

Uitdaging van dit essay is het om om steeds twee bewegingen tegelijk te maken. Namelijk de beweging naar een praktijk van tijdelijke bestemmingen. En tegelijk het aanreiken van een theoretisch kader waardoor die praktijk in zuivere banen is te leiden. Overigens zal het niet verrassen als de *grens* tussen theorie en praktijk daarbij blijkt te vervagen, en beide zich ontvouwen als dimensies van een landschap waarvoor we het voorlopige begrip ‘nieuw ademveld’ in stelling brengen.

Eerst een stap terug. Filosofie is het ambacht dat steeds stappen terug zet en zoekt naar vragen achter vragen – ondermeer vanuit het besef dat het landschap van ons denken en doen slechts te doorgronden is door van tijd tot tijd terug te gaan naar de bronnen.

Augustinus is zo’n bron. Prachtig is het om te lezen dat hij de tijd ziet als een *uitgestrektheid* van de geest: ‘In u, mijn geest, meet ik de tijden.’⁶ Hij schrijft over het ‘enorme paleis’ van zijn geheugen

⁶ *Belijdenissen* XI, 27,36.

en de ‘enorme ruimte’ van zijn ziel. Wellicht is Augustinus een van de eerste denkers bij wie de menselijke geest verschijnt als een landschap waarin ruimte en tijd samenkomen in het domein van het geheugen. Er is wel gezegd dat *memoria* (geheugen) zoveel betekent als wonen in jezelf. Onze menselijke identiteit hangt innig samen met dat geheugen. Als bewoners van het landschap van de menselijke geest zijn wij een geheugen waarin wij ons naar believen kunnen voortbewegen. Geen sprong is ons te gering: van onze kinderjaren naar onze volwassenheid en van New York naar Ameland in dezelfde seconde die nú een associatie op kan roepen waarmee u zichzelf verrast.

Belangrijk om vast te houden is dat denkers in een vroeg stadium van het denken over ruimte en tijd stuiten op een *verwantschap* tussen innerlijk en uiterlijk landschap. Je zou kunnen zeggen dat de *menselijk blik* de scheidslijn tussen beide markeert: het oog waarmee we de wereld in ons opnemen, en het *lumen naturale* of ‘natuurlijke licht’ waarmee we rondreizen in ons interieur van herinneringen, gedachten en emoties. In de geest en in de wereld bewegen we ons altijd door een vorm van uitgestrektheid. Bovendien verdient het om in herinnering te brengen dat landschappen en gebouwen lange tijd de functie hadden om mensen aan dingen te *herinneren*. De grotendeels in vergetelheid geraakte techniek van de *mnemetica* steunde op de ontdekking dat plaatsen (*loci*) bij uitstek geschikt zijn om je dingen opnieuw te binnen te brengen (her-inneren): de plaats als geheugensteun. Door deze bril krijgt een vak als archeologie ineens een nog diepere betekenis. Het gaat niet meer alleen om het opdiepen van historische bodemschatten, maar om de betekenisfunctie van het landschap. Door de omvorming van natuur tot landschap schiep de mens ook zichzelf en kreeg het gebied het karakter van een gestold geheugen. Tot zover de eerste voorbereidende schermutseling.

Zelfs op de plaats van de eeuwige stad Rome stond niet altijd een stad.
 Zelfs de machtige Amazone stroomde ooit omgekeerd.
 Zelfs de continenten vormden ooit het supercontinent Gondwanaland.
 Terugkeren naar roots betekent: terugkijken in een universum dat mistiger wordt naarmate je verder terugkijkt.
 Waarom zit tijdelijkheid niet vanzelfsprekend ingebakken in onze plaatsbepalingen?

3 In-de-wereld-zijn

Het vermoeden ontstaat dat de raadselachtigheid van de ruimte samenhangt met het feit dat de mens door de vormgeving van plaatsen bewust en onbewust ook zichzelf schept. Iedere planologie zou daarmee tevens gaan over de inrichting van de menselijke geest. We doen iets met de buitenwereld, maar zien vaak niet dat er daardoor tevens iets gebeurt met onze binnenwereld. Het vermoeden dat dit voor de planologische incrowd wennen is of zelfs weerstand oproept, geeft aan dat we op de juiste weg zitten. Sowieso zoekt de filosofie niet zelden de weg van de meeste weerstand. Net als de psychoanalyse is ze verzot op situaties waarin weerstand en censuur aanzwellen tot mythische proporties.

De blinde vlek van de ruimte is zo'n weerstand. Eeuwenlang dachten filosofen en andere mensen dat wat wij doen met de wereld, niets met ons doet: de geest als een *tabula rasa* (onbeschreven blad) waarop de wereld wordt geprojecteerd. Of beter: deze kwestie kwam amper aan de orde omdat de begrippen ontbraken voor het stellen van de juiste vragen. Het feit dat wij als mensen altijd al in de wereld en in de tijd zijn, was inderdaad een blinde vlek of schaduw waar je niet zomaar overheen kon springen. Bovendien was in het bewustzijn van de westerse mens ingebakken dat wij heer en meester zijn over onze wereld en het *recht* hebben de natuur aan ons te onderwerpen. Dat denkbeeld van een actief subject dat staat tegenover een wereld van passieve objecten, vergroot de blindheid voor het feit wij ons met het onderwerpen (lees: bewoonbaar maken, instrumenteel te lijf gaan, maar ook exploiteren en vernietigen) van de wereld in zekere zin ook aan onszelf onderwerpen.

Met zulke verwoordingen komt een thema in beeld dat eigenlijk pas in de loop van de twintigste eeuw langzaam aan de oppervlakte van het bewustzijn kwam. Namelijk het inzicht dat mens-zijn in wezenlijke mate een kwestie is van zelfschepping, zelftechniek en zelftemming. Toen de filosoof Nietzsche aan het einde van de negentiende eeuw stelde dat de mens het 'nog niet vastgestelde dier' is, liep hij hierop vooruit. De mens is het dier dat zichzelf in de loop van een zelftechnisch proces uitvindt. Die zelftechniek bestaat niet alleen uit het gebruik van gereedschappen (met de spiegel als meest tot de verbeelding sprekend voorbeeld) en het schrijven en lezen van boeken (stillezen is wel gezien als geboorte van zelfbewustzijn), maar ook uit het inrichten van landschappen.⁷ Met het aanleggen van wegen en het ontginnen van gronden maakt de mens zich niet alleen natuur eigen, maar wint en ontgint hij ook zichzelf: cultuur als een vorm van zelfdressuur. De kosmopoliet ontstaat pas met het bereikbaar maken van de aarde. Iedere weg door het landschap is in potentie ook een weg door onze geest. Mens en wereld ontstaan in een proces van co-creatie.

In een bekend voorbeeld stelt de Amerikaanse geografe Doreen Massey dat iemand die van Londen naar het dorpje Milton Keynes reist niet zomaar een traject aflegt, maar dat tijdens die beweging Londen en dat dorpje een beetje veranderen door de verwijdering en toenadering van de reizende persoon (die op zijn beurt ook verandert).⁸ In lijn hiermee is te stellen dat het *nadenken* over de mogelijkheid van tijdelijke andere bestemmingen bepaalde bestemmingen in zekere zin al tijdelijk en anders maakt. Dit lijkt misschien luchtfietserij. Straks zal echter blijken dat deze verwevenheid

⁷ In lijn hiermee bracht Ton Lemaire ondermeer in herinnering dat het ontstaan van het bewustzijn van het landschap samen ontstond met de landschapsschilderkunst. Zie: *Filosofie van het landschap*.

⁸ Doreen Massey, *For space*, blz. 119.

van menselijk in-de-wereld-zijn en plaatselijk in-de-mens-zijn wezenlijk is voor ons nieuwe ademveld.

Het begrip in-de-wereld-zijn werd geboren in het hoofd van de Duitse filosoof Martin Heidegger die het uitgewerkte in zijn roemruchte boek *Zijn en tijd* (1927). *Dasein* (er-zijn) ofwel mens-zijn is voor Heidegger wezenlijk in-de-wereld-zijn. Met als belangrijkste kenmerk zijn tijdelijkheid: het er-zijn is *sein-zum-Tode* ofwel leven in het licht van het besef van de eindigheid van het bestaan. Denk aan de uitspraak *mors certa, hora incerta* (de dood is zeker, het uur waarop onzeker).

Heidegger maakte onderscheid tussen eigenlijk en oneigenlijk bestaan. Oneigenlijk *dasein* is menselijke existentie die wordt opgeslorpt door het zogenaamde ‘men’ (zeg maar de kuddegeest die je ontslaat van zelfstandig denken). *Eigenlijk* is *dasein* als het doordrongen is van het feit dat de dood vroeg of laat aan je deur klopt. Volgens Heidegger was de twintigste eeuw in grote mate overgeleverd aan een zogenaamde *zijnsvergetenheid*: vooral door de techniek en de media waren de volksmassa’s zo in de ban van het ‘men’ dat men zelfs niet meer op het idee kwam om de vraag naar de zin van het zijn te stellen. Heidegger stelde die vraag wel. Met als antwoord dat de zin van zijn gelegen is in de *tijdelijkheid* van het menselijk bestaan. Eigenlijk *dasein* wordt pas mogelijk door je tot deze tijdelijkheid te verhouden. Tot zover de tweede voorbereidende schermutseling.

Museum De Pont in Tilburg is een adembenemende hotspot van contemporaine kunst. In 2007 installeerde de kunstenaar Keith Tyson hier zijn *Large Field Array*, een zaal vol fantasievolle objecten, geometrisch opgesteld als een samenspel van radiotelescopen. Wie er doorheen liep kon bijna niet ontsnappen aan de overtuiging dat het hier ging om een fundamenteel onderzoek naar de menselijke geest. Tyson deed je vergeten dat je door een museum liep. De Pont zou je kunnen doen vergeten dat dit gebouw ooit een fabriek was. Vergelijk het met Tate Modern aan de oever van de Thames in Londen. Deze voormalige elektriciteitscentrale trekt sinds de metamorfose tot museum zeven miljoen bezoekers per jaar. In 2003 vond hier de première plaats van het magistrale *Lamentate* van Arvo Pärt. De turbinehal van Tate veranderde toen tijdelijk in een concertzaal.

4 De sfeer als zin van zijn

Tachtig jaar na *Zijn en tijd* legde het Duitse enfant terrible Peter Sloterdijk de vinger op een blinde vlek in

Heideggers denken. Sloterdijk beweerde in diverse publicaties dat Heidegger op zijn beurt leed aan een zogenaamde *ruimtevergetenheid*.⁹ Heidegger opende volgens hem wel de ogen voor het fundamentele in-de-wereld-zijn van de mens, maar verzuimde om de essentie van de ruimte te doorgronden. In zijn ambitieuze *Sferen*-trilogie (1998-2004) wil Sloterdijk alsnog in beslissende mate oprukken in het terra incognita van het denken over ruimte.

Hij introduceert daarvoor het begrip *sfeer*. Een sfeer is te zien als een eiland van betekenis of cultuur, omringd door een per definitie betekenisloze natuur. Die fundamentele betekenisloosheid noemt Sloterdijk het *ungeheure*, het monsterlijke. De cruciale filosofische vraag luidt daarmee: ‘Waar zijn wij als wij in het monsterlijke zijn.’¹⁰ Toegegeven: zijn duiding van het ungeheure is even wennen en stuit misschien menigeen tegen de borst. Dat doet echter niets af aan de kern van zijn analyse. De menselijke drive om de natuur te onderwerpen, aldus Sloterdijk, is te duiden als een veldtocht tegen het betekenisloze: waar geen betekenis is, moet betekenis komen. Met dien verstande dat iedere sfeer – vooral ook die van economie, politiek, cultuur en religie – is te begrijpen als een immuunsysteem dat ons tegen dat ijzingwekkende buiten moet beschermen. De sfeer maakt als het ware een radicaal onderscheid tussen binnen en buiten. Binnen de sfeer heerst veiligheid en betekenis, buiten heerst betekenisloosheid.

⁹ Zie Peter Sloterdijk, *Sphären I, Blasen*, blz. 337. Dezelfde tekst is te vinden in Peter Sloterdijk *Nicht gerettet, Versuche nach Heidegger*, blz. 397.

¹⁰ Zie *Sphären I*, 644.

Sloterdijk karakteriseert de sfeer op vele manieren. Tot de verbeelding spreekt ondermeer de typering van de sfeer als een broeikas van betekenissen. Met als suggestie dat alle politiek uiteindelijk neerkomt op ‘klimaatpolitiek’, namelijk het reguleren van het klimaat (in meeste brede zin) in onze sferen.

Politiek, cultuur en andere betekenissferen zijn te zien als injecties waarmee wij ons immuniseren tegen die betekenisloosheid die in beginsel altijd en overal op de loer ligt: de menselijke levenssfeer als auto-immuunsysteem. De diepe oorzaak van de ruimtevergetenheid is dat een besef van de grondbetekenis van de sfeer bedreigend is omdat ze het betekenisloze in beeld brengt en daarmee het immuunsysteem zou kunnen ondermijnen. Vergelijk het met een patiënt die een placebo slikt maar niet mag weten dat het een placebo is. Cultuur, politiek, economie en andere dimensies van menselijke activiteit zijn te zien als placebo’s die ons moeten doen vergeten dat we aan alle kanten planetair en psychologisch worden omringd door een afgrond van betekenisloosheid. Tegelijk doordringt de sferologie (de visie die Sloterdijk in zijn boeken ontvouwt) ons ervan dat onze identiteit nagenoeg samenvalt met de sferen die we bewonen: de sfeer als zin van zijn. De vraag ‘wie zijn wij?’ ligt daarmee in het verlengde van de vraag ‘waar zijn wij?’ Identiteit is een kwestie van ruimtelijke ofwel sferische bestemming: je bent (ook) waar je bent.

Opvallend is dat Sloterdijk de *tijdelijkheid van de sfeer* niet expliciet aan een nadere analyse ontwerpt. Weliswaar schetst hij de geschiedenis van de mensheid als een ontzagwekkend epos van opeenvolgende sferen, waarbij bijvoorbeeld blijkt dat fenomenen als globalisering en telecommunicatie helemaal terug zijn te traceren tot de wortels van onze beschaving. Maar of en hoe de tijdelijkheid van een bestemming hier en nu een bron van betekenis zou kunnen zijn, blijft onbelicht. Toch is het de moeite waard om

in analogie met Heideggers tijdelijkheid als betekenis van menselijk bestaan uit te werken wat de zin en betekenis kan zijn van ruimte en plaats in het licht van de tijdelijkheid. Straks zullen we zien dat precies hier een aanknopingspunt ligt voor een houtsnijdende filosofie van tijdelijke bestemmingen.

Ruimte doorgronden betekent bij Sloterdijk ineens niet minder dan de confrontatie durven aangaan met een betekenisloosheid die zou kunnen samenvallen met een inzicht in onze fundamentele kwetsbaarheid. Nietzsches beroemde vraag 'Hoeveel waarheid verdraagt de mens?' valt dan samen met de vraag hoeveel ruimtebesef een mens kan verdragen. Dit lijkt zwaar op de hand en leidt makkelijk tot weerstand. Maar zoals weerstand zomaar kan veranderen in passie, zo kan het opzoeken van de grens van wat draaglijk is, omslaan in een *nieuw engagement* in het omgaan met ruimte. De planologie van de toekomst staat of valt met de vraag in hoeverre ze zich door het virus van zo'n nieuw engagement durft te laten besmetten.

In Nederland staat 35.000 hectare grond 'geparkeerd' voor nader te bestemmen bestemmingen in een nader te bestemmen toekomst. 35.000 hectare: dat komt overeen met het oppervlak van alle wijngaarden van de Franse champagnestreek. Je zou er zogenaamde tijdelijke natuur van kunnen maken. Maar praktische bezwaren die je economisch en juridisch al te makkelijk kunt verklaren, zijn vaak een sta-in-de-weg. Wat doe je bijvoorbeeld als een beschermd soort op het idee komt zich te vestigen op terrein dat straks weer een andere 'niet natuurlijke' bestemming zou moeten krijgen?

5

Platland van de planologie

Wie tot hier is meegegaan zou zichzelf kunnen betrappen op de vraag wat eigenlijk het probleem is. De uitdaging is nu net dat ruimte en plaats vaak amper als probleem worden gezien: ruimtevergetenheid als blinde vlek van beroepsgroepen die zich als geen ander zouden moeten kunnen bewegen door het territorium van de terminologie van ruimte en tijd.

Op het eerste gezicht lijkt het inderdaad een *long way* van de filosofische schermutselingen over ruimte en tijd naar de weerbarstige praktijk van de ingeburgerde planologie. Planologie, dat is iets wat vanaf tekentafels wordt losgelaten op de fysieke werkelijkheid van gronden en gebouwen (omwille van het argument chargeren we). Bijna ongemerkt sluipt daardoor een oppositiedenken in de praktijk: mensen staan *tegenover* gebieden die ze denken te moeten bestemmen. De gedachte dat een gebied zelf een stem zou kunnen hebben, komt niet automatisch op. Bovendien lijkt het dan al snel een stem van de andere kant van de (teken)tafel. In dit denken en deze praktijk van planners versus plaatsen lijkt ruimte het ultieme containerbegrip. En zoals dat gaat met containerbegrippen: vaak zijn ze zo ruim dat ze leeg lijken. Dus wat is het probleem?

Het probleem (en de uitdaging) is dat veel planologie is gebaseerd op een betrekkelijk naïef ruimtebegrip. Toch biedt precies het woordje 'container' een uitweg. Container komt namelijk van het Latijnse *continere* en betekent zoveel als insluiten, bij elkaar houden en samenhouden. Zo bezien staat planologie voor de uitdaging om te voorzien wat het betekent om *sámen* met de plaatsen en gebieden waarover ze zich ontfermt *in dezelfde container* te zitten. De gedachte dat alles en iedereen zich in dezelfde fysieke ruimte bevindt, is inderdaad zo iel dat ze dreigt te vervliegen tot

betekenisloosheid. De visie echter dat we sámen met plaatsen en gebouwen *in het zelfde schuifje* zitten dat zich vormt door de interactie tussen mensen en gebieden, is een aanknopingspunt met perspectief.

Eerst iets over de dreigende impasses van de traditionele planologie. Planologie is een uitgesproken Nederlandse discipline. Equivalents in andere taalgebieden bestaan nauwelijks.¹¹ Misschien is dat niet toevallig: *plano* betekent immers zoveel als *vlak*; een planologie van de Alpen ligt daarmee niet meteen voor de hand. Bijna zou je op de gedachte komen dat deze platheid van het Hollandse laagland er de oorzaak van is dat we streven (opnieuw chargeren we) naar een een-op-eenrelatie van tekentafel en gebied. En dat we daarbij een perfectie beogen die neigt naar permanentie en eeuwigheid: eens vinex, altijd vinex; eens stedelijk, altijd stedelijk; eens natuur, altijd natuur. Alsof hier de volksaard van het ‘ik worstel en kom boven’ doorklinkt: wat eenmaal als land veilig is gesteld, moet land blijven. Misschien stuiten we hier zelfs op een grondlaag van de poldercultuur, namelijk dat het polderen gericht is op het bereiken van altijdblijvende structuren (met inbegrip van het polderen zelf). Omgekeerd kan dit de Nederlandse fascinatie voor natuurontwikkeling verklaren: percelen waarop de natuur haar gang mag gang – maar denk eraan: wel binnen vastgestelde grenzen en structuren!

Het impliciete plaatsbegrip van deze planologische attitude is als volgt te typeren:

Plaats = fysieke aanwezigheid – Een plaats is een duidelijk omliggende en heldere aanwezigheid in de fysieke ruimte.

¹¹ In Duitsland heeft men het over Städtebau, in het Engelse taalgebied komt urban of regional planning in de buurt.

Kaart = gebied – In bestemmingsplannen, tekeningen en bestekken streven we naar een perfectie die als het even kan volledig moet materialiseren in het fysieke gebied.

Plaats = identiteit – Een plaats of gebied heeft een duidelijke identiteit die zoveel mogelijk behouden moet blijven.

Plaats = roots – Plaatsen en gebieden bevatten de roots van onze individuele en collectieve geschiedenis.

Plaats heeft duidelijke grenzen – Plaatsen hebben een helder onderscheid tussen binnen en buiten.

Voor de planologische praktijk betekent dit veelal dat de planner tegenover het gebied staat (oppositie), dat er een primaat ligt bij de fysieke ruimte, dat bestemmen veelal een kwestie is van eenrichtingsverkeer, dat het tijdsbegrip lineair is (terugkeren op je schreden ligt niet voor de hand), en dat ontwerpen gericht zijn op de eeuwigheid. De gedachte dat je iets bewust kunt ontwerpen voor *tijdelijk* gebruik zit niet vanzelfsprekend in ons systeem. **De grondstemming van deze manier van werken is er een van streven naar zekerheid en controle: hoe beter de tekening, des te beter de kwaliteit van het gebied, en hoe minder onzekerheden, des te duurzamer de rust in het gebied en de nachtrust van de planoloog.**

Lange tijd leek dit de beste houding. Maar de tijden veranderen, en ze veranderen steeds sneller. Door de toenemende onzekerheden in economie, demografie, klimaat, waterhuishouding en woningmarkt, is de traditionele visie op ruimte en plaats ontoereikend. Pasklare oplossingen liggen steeds minder voor het oprapen. De vertrouwde planologie loopt tegen grenzen aan omdat niemand meer al zijn kaarten durft te zetten op de vermeende zekerheid dat het gebied er over x jaar zó uit zal zien. Bovendien blijkt de oude manier van denken niet zelden een voedingsbodemp voor zogenaamde perverse koppelingen: structuren, regels en subsidies die een onduurzaam gebruik van de grond aanmoedigen en

op termijn strijdig zijn met het maatschappelijk belang van mens en omgeving. Nieuwe werelden zijn nu eenmaal niet per definitie te ontsluiten met oude wetten en spelregels.

Wie goed kijkt ziet dat de planologie zélf behoefte heeft aan nieuwe bestemmingen. Stel dat we de planologie zelf op de teken-tafel leggen en onderwerpen aan analyse en diagnose. Is het mogelijk om een bestemmingsplan voor een nieuwe planologie te ontwerpen?

Ruim drie jaar lang lag op Maastricht-Aachen Airport een Antonov-124-toestel aan de ketting. Pas toen een nieuwe eigenaar de schulden van de vorige eigenaar had voldaan, maakte het zich na een technische inspectie los van de startbaan. Maar had het Russische vrachttoestel in de tussentijd niet tal van andere bestemmingen kunnen hebben? Hadden de schulden niet afgelost kunnen worden door laadruim en cockpit beschikbaar te stellen als kantoor-ruimte, inspiratieplek, conferentiezaal, kinderspeelpaleis en andere tijdelijke bestemmingen?

6 De plaats als tijdobject

Iedere wetenschap heeft een uniek onderwerp van studie. Het onderwerp van een nieuwe planologie is de plaats als knooppunt van gebeurtenissen. In navolging van Doreen Massey¹² is een plaats te definiëren als een proces zonder duidelijke grenzen, en als een site van vele verschillende identiteiten en geschiedenissen, met als gevolg dat de uniciteit en de pluraliteit van de plaats wordt bepaald door de interacties die er plaatsvinden. De plaats is bij uitstek iets wat plaatsvindt – niet voor niets is geopperd dat ‘plaats’ eigenlijk een werkwoord zou moeten zijn.¹³

De plaats als knooppunt van gebeurtenissen, dat lijkt op een typering die Antoine de Saint-Exupéry ooit gaf van de mens als knooppunt van zijn relaties.¹⁴ Zoals een mens vele hoedanigheden kan hebben (geslacht, professional, sporter, auteur, minnaar...) zo heeft ook een plaats vele gezichten. Ze bestaat in de fysieke ruimte als bos, weiland of stedelijk gebied. Ze bestaat op papier, tekentafels en websites als representatie in de virtuele ruimte. Ze bestaat tussen de oren van gebruikers, bewoners, bestuurders en planologen als deel van het knooppunt dat zijzelf als mens zijn.

Op het eerste gezicht lijkt dit opnieuw moeilijkmakerij.

Ook het verwijt van een nieuw containerbegrip ligt op de loer.

¹² Zie met name *For space* uit 2005.

¹³ ‘It would be better to approach space as a verb rather than a noun. To space – that’s all. Spacing is an action, an event, a way of being.’ Zie Marcus Doel, ‘Un-gluncking geography. Spatial science after Dr Seuss and Gilles Deleuze’ in: Mike Crang & Nigel Thrift, *Thinking space*, blz. 125; tevens geciteerd in *Key Texts in Human Geography*, blz. 230.

¹⁴ Zie Herbert Spiegelberg, *The phenomenological movement*, blz 551.

De plaats als proces?

Blaas je de zaak daarmee niet op tot onhandelbare proporties?

Nee. Precies hier namelijk ligt de uitdaging van een nieuwe planologie. Ineens staat ze niet meer tegenover een object van studie en manipulatie. Ineens is ze deel van een geheel van dimensies en relaties (economisch, ecologisch, demografisch, klimatologisch, virtueel...) die sámen de pluriforme uniciteit van dít gebied uitmaken en die samen souffleren in welke richting het zich zou kunnen ontwikkelen.¹⁵

De vergelijking met een muziekstuk dringt zich op. Ook bij een muziekstuk komt het erop aan diverse instrumenten samen tot klinken te brengen, zodanig dat een betekenisvol geheel ontstaat. We zeiden al: landschap is tot betekenis gebrachte natuur. Nieuwe planologie gaat over het scheppen, sturen en tot ontwikkeling brengen van betekenissen. Punt is dat we die betekenis niet langer zuiver fysiek duiden. Dat dééd de oude planologie toch al niet. Maar je zou kunnen zeggen dat de multidimensionaliteit van de plaats bij haar slechts impliciet speelde. Natuurlijk probeerde ze zich zoveel mogelijk rekenschap te geven van alles wat zich op, onder, naast en boven het fysieke landschap voordeed aan culturele, virtuele en demografische bewegingen. Spil van het totaal was echter de tekentafel en het corresponderende gebied met zijn piketpaaltjes, hoogtelijnen en verbindingroutes. De nieuwe planologie neemt afstand van dit primaat van de fysieke ruimte en denkt de plaats in al zijn diverse diversiteit als een complexe symfonie die zijn bestaan dankt aan de samenklank van talrijke dimensies.

¹⁵ Min of meer in deze geest redenerend schrijft de Telos-studie *Afstand en betrokkenheid* over 'vitale coalities' die nodig zouden zijn voor gebiedsontwikkeling. Uitdaging zou zijn om het gebied zelf als partner in zo'n coalitie te denken.

Op het eerste gezicht lijkt de vergelijking met een symfonie tekort te schieten.¹⁶ Een muziekstuk bestaat toch slechts zolang het gespeeld wordt? Wie beter kijkt en luistert beseft echter dat ze op heel veel verschillende manieren bestaat: op papier, in de akoestieke ruimte, in de herinnering van mensen, als visuele gebeurtenis op het netvlies van een blinde. Muziekstukken zijn wel geduid als *tijdobjecten*: objecten die zich in de tijd uitstrekken en ontvouwen en in de diverse hoedanigheden slechts een tijdelijk bestaan hebben.

De plaats als proces is zo'n tijdobject. Probeer je eens voor te stellen dat een gebied zich in de tijd ontvouwt van toestand a via toestand b naar toestand c. De veranderingen zijn het resultaat van talloze invloeden, verbindingen en bewegingen. Bovendien voltrekt het proces zich op vele niveaus tegelijk: in het fysieke gebied, in de hoofden van de mensen, op papier, in cyberspace, in het brein van planologen die zich nu al afvragen hoe het na toestand c verder zou kunnen. De plaats wordt organisch, een multidimensionele organische openheid met wisselende identiteiten. Zelfs als het in de fysieke wereld zo plat is als een dubbeltje, is het allesbehalve plano. Tegelijk vóél je dat er ergens iets sluimert van vastigheid en roots en authenticiteit. **Maar je kunt het niet pakken. Dit schijnbaar diffuse gebied is het onderwerp van de nieuwe planologie. Haar bestemming is het in goede banen leiden van de plaats als tijdobject.**

¹⁶ Interessant in deze context is de vergelijking die de Amerikaanse architectuurfilosoof Lewis Mumford maakte tussen een stad en een symfonie: 'Through its complex orchestration of time and space, no less than through the social division of labor, life in the city takes on the character of a symphony (...)'. In: *The Lewis Mumford Reader*, blz. 105.

Creatieve manier van plaatsen tijdelijk bestemmen: ze benutten als plaats voor een spontaan of georganiseerd concert. Mahlers *Auferstehung* bij een kraakpand, house in een winkelstraat, *de Vier Jaargetijden* in een botanische tuin, 'Yesterday' voor een World Trade Center, 'Vijf Miljoen Mensen' (op dat hele kleine stukje aarde) op een Centraal Station, 'Alle Menschen werden Brüder' in een Vogelaarwijk. Verrijking van de plaats in de dimensies van akoestiek, herinnering en betrokkenheid.

7

Tijdelijkheid als bron van betekenis

Wie zo tegen plaatsen aankijkt, prikt door de illusie heen dat bestemmingen eeuwigheidswaarde hebben. Net

als bij een orkestwerk wordt tijdelijkheid een wezenskenmerk, en net als in het bijbelboek *Prediker* heeft alles zijn tijd. Natuurlijk is de tijdschaal even wennen: de jaren of tientallen jaren waarin het tijdobject van een gebied zich ontvouwt zijn wat moeilijker voor het geestesoog te halen dan de pakweg veertig minuten van een gemiddelde symfonie.¹⁷ Het medium film kan echter helpen om de organische temporaliteit van gebieden zichtbaar te maken. Leg de ontwikkeling van een gebied gedurende tien jaar vast en presenteer het materiaal in enkele minuten: filmische verzinnebeelding van het gebied als tijdobject.

Kern van de nieuwe planologie is dat ze zich ten diepste reenschap geeft van de tijdelijkheid van bestemmingen en de wereld die opengaat door expliciet ruimte te scheppen voor tijdelijke andere bestemmingen. Dat gaat heerlijk in tegen de Nederlandse aanvechting om steeds maar weer nieuwe eeuwigheden het licht te laten zien. Misschien is het geen toeval dat de beroemdste Nederlandse filosoof, Spinoza, alles probeerde te begrijpen in het licht van de eeuwigheid (*sub specie aeternitatis*).¹⁸ Een planologie *sub specie temporalis* vraagt zich af waar die drang om van eeuwigheid naar eeuwigheid te gaan eigenlijk vandaan komt. Bestemmingsplannen zijn in Nederland slechts met de grootste moeite te veranderen. Is iets eenmaal tot natuurgebied gebombardeerd,

¹⁷ Of de tien minuten van een gemiddeld langzaam deel van zo'n orkestwerk. Zo'n langzaam deel (*adagio*, *largo*, *lento*) sluit namelijk als metafoor nog beter aan bij de typering van een gebied als tijdobject.

¹⁸ Wellicht is het evenmin toevallig dat Spinoza, naar verluidt, niet van muziek hield.

dan is het dat als het even kan tot in alle eeuwigheid.¹⁹ Totdat na veel water door de rivier (en bij de wijn) de mogelijkheid wordt geopend voor bijvoorbeeld stedelijke uitbreiding in dat gebied. En jawel: amper heb je met je ogen geknipperd, of de stedelijkheid wordt alweer gezien als permanentie. Alsof bestemmingen naar goed katholiek én calvinistisch gebruik neerdalen van de preekstoel: et in saeculo saeculorum!

De vreemdheid hiervan is evident. Ze lijkt verklaarbaar vanuit het polderachtige verlangen naar duurzaamheid en houvast. Maar zoals zo vaak ligt in die vreemde spanning van een eeuwigheid die wordt ingeruild voor een andere eeuwigheid, het antwoord op het verlangen verborgen. **Namelijk het verlangen naar een praktijk van tijdelijke bestemmingen die recht doet aan de behoefte van psychologische, economische, landschappelijke, culturele en ecologische duurzaamheid. Duurzaamheid denken als een reeks van tijdelijke eventueel veranderende bestemmingen: ook dat behoort tot de uitdagingen van een nieuwe planologie.**

Intussen is duidelijk dat het woord planologie onvoldoende recht doet aan de ambities die nu boven het maaiveld hangen. Hoe noem je een ambachtelijke wetenschap die de plaats als tijdobject begeleidt in zijn tijdelijke bestemmingen? Tempologie? Destinologie? Temporele spatiologie? Sferologie? Chronografie? *Scape'ology*? Continologie (afgeleid van *continere*, waarmee tot uitdrukking zou worden gebracht dat mens en gebied samen in een proces van co-creatie van bestemming naar bestemming gaan)? Of is een meer filosofische aanduiding als complex existentialisme meer to the point, omdat daarmee de co-creatie van mens en gebied wordt

19 Officieel moeten bestemmingsplannen in Nederland na tien jaar kritisch onder de loep worden genomen; helaas heeft dit nog niet mogen leiden tot een routine die tijdelijkheid formeel en praktisch als uitgangspunt neemt.

geduid als een complex co-existentieel proces? **Waarmee tevens de suggestie zou zijn bekrachtigd dat de nieuwe planologie niet alleen een nieuwe tak van professionele sport is, maar ook en vooral een manier is van in het leven staan, een *way of life*.**

Aldus sluit zich een eerste cirkel. Zoals de zin van het bestaan door existentialisten als Heidegger werd gezocht in de tijdelijkheid van de mens, zo dient zich nu de tijdelijkheid van de gebiedsbestemming aan als een bron van betekenis. Juist door het toekennen van een tijdelijke (andere) bestemming *groeit* de betekenis van de plaats. Juist door aan die tijdelijkheid een termijn te koppelen, geven we ons ten diepste rekenschap van de *betekenis* van tijdelijkheid. Al is het maar omdat tijdelijkheid de gemeenschappelijke noemer is van het er-zijn van mensen én gebieden. Betekenissen halen adem bij de gratie van levendigheid, dynamiek én tijdelijkheid. Het bewustzijn dat het straks voorbij is, geeft betekenis en spoort aan tot respect, voorzichtigheid, duurzaamheid, verantwoordelijkheidsgevoel, en misschien ook het soort nederigheid dat zelden in de mode is maar doorgaans op een nader te onderzoeken wijze bijdraagt aan geluk en voldoening. **Als planologie en gebiedsontwikkeling gaan over de kunst en kunde om gebieden van betekenis te voorzien, dan opent zich hier een radicaal nieuw perspectief. Het nieuwe ademveld van een *relationele planologie* geeft alle reden tot opluchting en een gevoel verlost te zijn van een juk.**

Kan een plaats waar in een toekomst een plein moet komen voorlopig dienst doen als park? Op de Zuidas van Amsterdam ligt zo'n locatie. Door de stagnerende woningmarkt ontbreken de middelen om het plein te ontwikkelen. Van braak laten liggen naar tijdelijk bestemmen als park blijkt een kleine stap met grote gevolgen. Het gebied kan gaan leven en zich een plek verwerven in het collectieve geheugen van gebruikers. Een plek die blijft, ook als na een termijn van bijvoorbeeld vijf jaar het plein wordt aangelegd.

8 Perspectief van een relationele planologie

Een traditionele plaatsfilosofie die gebaseerd is op een geloof in authenticiteit, roots, geschiedenis, begrenzing en identiteit is tamelijk eenduidig en rechtlijnig als onderlegger voor planologische bestemmingen. Maar stel dat je dit allemaal loslaat: waar kom je dan uit, hoe *onzeker* is het gebied dat je daarmee opent?

Cruciaal op dit punt is het inzicht dat *iedere* planologie het gebied *produceert* waarmee ze zich bezighoudt. Dat geldt óók voor een naïeve planologie. Een zienswijze die uitgaat van de plaats als een vaste, begrensde, eenduidige entiteit in de buitenwereld, zal deze ook als zodanig te lijf gaan. Je ontdekt altijd wat je al in je hoofd hebt zitten. Dat is overigens het geniale van grote geesten: namelijk dat ze over hun eigen schaduw heen kunnen springen en fundamenteel nieuwe dingen kunnen zien die nog in niemands hoofd zaten. Wat dat betreft is het grote inzicht van de Duitse filosoof Immanuel Kant nog altijd bruikbaar. Kant liet zien dat ruimte en tijd de bril vormen waarmee wij naar de wereld kijken. Kants zogenaamde Copernicaanse revolutie ging over het inzicht dat ons denken zich niet naar de wereld, maar dat de wereld zich naar ons denken richt. Sinds Kants fabuleuze *Kritiek van de zuivere rede* (1781) is er veel water door de filosofische Maas (en andere rivieren) gestroomd. Maar Kants overtuiging dat wij met ons denken de wereld vormen en dat de wereld zich aan ons toont volgens stramien en structuren die in óns hoofd zitten, staat nog altijd als een paal boven water.

De laatste jaren is met regelmaat geopperd dat de sociale wetenschappen in het algemeen en de geografie en planologie in het bijzonder een spatiële omwenteling doormaken. Dat lijkt op een Copernicaanse revolutie. Met één wezenlijk verschil. Kern van het

nieuwe inzicht is dat mens en gebied zich *naar elkaar* richten en elkaar scheppen. Ze zijn co-constitutief. Ze produceren elkaar. Massey introduceert daarvoor het prachtige begrip *throwntogetherness*. We zijn samen in het zelfde containerschuitje geworpen.

Merk op dat ‘geworfenheit’ (geworpenheid) oorspronkelijk een begrip was uit het existentialisme dat probeerde te doorgronden op welke manieren de mens in-de-wereld geworpen is. Nu dringt zich het besef op dat mens en plaats op wonderlijke wijze *in elkaar* geworpen zijn. Ook Sloterdijks begrip van de sferologie valt nu beter op zijn plaats. Volgens hem ontstond de eerste sfeer en de eerste denkbeeldige mens op het moment dat een aapmens een steen wierp en daarmee afstand schiep tussen zichzelf en de natuur: sfeer en mens werden samen geboren. Dat is de reden waarom Sloterdijk de mens definieert als distantiewezen: de mens als het wezen dat door het scheppen van sferen velerlei soorten tussenruimten schept: tussen zichzelf en de ander, de wereld, de natuur, en uiteindelijk ook zijn eigen natuur. Met als wonderlijk effect dat hij hiermee ook zichzelf schept. Zo bezien gaat relationele planologie over de inrichting van die tussenruimten waarin wij ons samen bewegen en waarmee wij onszelf vormen. En ze gaat over wie wij willen zijn. Waarbij je in de verleiding zou kunnen komen om ‘wij’ te zien als de *pluralis majestatis* van het samen plaatsvinden van mens en plaats.

Plat gezegd produceert de planoloog – en de mens in het algemeen – altijd wat hij al in zijn hoofd heeft. De bekende journalist Thomas Friedman waarschuwt ons in dit opzicht voor de verworping van de wereld tot een flatland. Omdat we doordrenkt zijn met het denkbeeld van de globalisering, zien en beoordelen we andere landen en culturen door deze bril en sluiten daardoor ongemerkt andere mogelijkheden af. Wie denkt dat globalisering net zo onwrikbaar is als de zwaartekracht, moet van goeden huize komen

om bepaalde ‘achtergebleven’ streken te respecteren als gebieden die wel eens op zoek zouden kunnen zijn naar compleet andere ontwikkelrichtingen. Massey haalt het veelzeggende voorbeeld aan van het ruimtebegrip bij de Azteken.²⁰ Deze Zuid-Amerikaanse beschaving geloofde dat een bepaalde windrichting symbool stond voor autoriteit. Laat dat nu precies de richting zijn waaruit zich in ‘ons’ jaar 1519 de Spaanse veroveraar Hernán Cortez meldde. De rest is geschiedenis. Maar vul voor Cortez ‘globalisering’ in, en je zou op de gedachte kunnen komen dat onze geschiedenis bewust of onbewust mogelijke toekomst afsluit door te denken dat we per definitie allemaal in het schuitje van dezelfde globalisering zitten. Je ziet wat je kunt en wilt zien. Maar voed jezelf met nieuwe zienswijzen en zie: nieuwe horizons gaan open en nieuwe bestemmingen dienen zich aan.

Een begrijpelijke vrees is dat hiermee de sluisen naar een relativisme worden geopend. Op het eerste gezicht kan het afzweren van vaste identiteiten, grenzen en het primaat van het fysieke inderdaad lijken op een pleidooi voor een soort postmoderne planologie waarbij alle regels overboord worden gezet en je met een gebied mag doen wat je wilt: *anything goes*. Alsof het Grote Verhaal van de traditionele planologie wordt ingewisseld voor een vrijbrief van talloze mogelijke verhalen die allemaal tegen elkaar inwisselbaar zijn en waarvoor geen fundamentele criteria te geven zijn, behalve dan dat je er als het even kan een goed verhaal bij moet hebben.

De uitdaging van een relationele planologie is echter om het in elkaar en de *wederzijdse productie* van mens en ruimte te voorzien van een eigen waarheid, waarachtigheid en juistheid.²¹ Enerzijds

20 Zie *For space*, blz. 1-8.

21 Waarheid gaat over wat het geval is, over feiten die te beschrijven zijn. Waarachtigheid gaat over de transparantie van motieven en belangen. Juistheid gaat over de morele kant van menselijk handelen.

zijn hier amper algemene wetten voor te geven: het gaat bij een plaats steeds om tijdelijke constellaties van betekenissen. Anderzijds zijn we niet overgeleverd aan willekeur en toeval. Juist in het zoeken en vormen van tijdelijke bestemmingen kan een unieke waarheid, waarachtigheid en juistheid ontstaan die eigen is aan dit gebied en die na een bepaalde termijn weer voedingsbodem kan zijn voor nieuwe bestemmingen en constellaties. Aldus bezien is relationele planologie de kunst en kunde om tussen het Scylla van de fundamentalisten en het Charybdis van de relativisten door te varen. Zonder de garantie van een aankomst bij een veilige haven. Maar wel met het vooruitzicht van een spannende en betekenisvolle reis. Ceci est planologie relationelle in de eenentwintigste eeuw.²²

Weinig tijdelijke bestemmingen spreken zo tot de verbeelding als Biosphere 2 in de woestijn van Arizona. Begonnen als tijdelijk studiecentrum naar de werking van Biosphere 1 (planeet Aarde) en het samenspel van regenwouden, woestijnen en oceanen, lieten teams van onderzoekers zich hier voor langere tijd afzonderen van de buitenwereld. Tegenwoordig is Biosphere 2 vooral een trekpleister voor toeristen en een inspiratiebron voor iedereen die zich zorgen maakt over de duurzaamheid van onze leefwereld. Overigens brachten de twee afzonderingsmissies in de jaren negentig televisiemakers op het idee van programma's zoals *Big Brother*. Daarbij laten mensen zich vrijwillig voor het oog van de camera voor langere tijd in groepsverband opsluiten. Bijna zou je vergeten dat niet alleen plaatsen maar ook mensen tijdelijke bestemmingen hebben – geheel indachtig hun co-constitutieve karakter van in-elkaar.

22 Merk op dat het relationele denken sinds enkele jaren ook opstoot in de kunsten. Het tegenover-elkaar van waarnemer en kunstwerk wordt dan doorbroken ten gunste van de deelname van de kunstenaar aan het kunstwerk. Zie bijvoorbeeld Nicolas Bourriaud: *Relational Aesthetics*.

9 Omgaan met spanningsvelden

Een nieuwe planologie springt over de schaduw heen door de bril van de instrumentele benadering in te wisselen voor die van de relationele onderhandeling. Voortaan gaat het erom op vele niveaus het gesprek te organiseren: economisch, ecologisch, demografisch, klimatologisch, cultureel...²³ Vanaf dat moment gaat er een nieuwe wereld open: het ademveld van de plaats als multidimensioneel product van verbindingen en van een flow- en procesachtige pluraliteit die nooit af is: 'space is always under construction.'²⁴ Daarom is de modieuze benadering van het gebiedsverhaal zo constructief: het benadert gebieden als een samenspel van verhalen. Met dien verstande dat we ervoor

23 Hoe wijdvertakt de nieuwe plaatsleer kan zijn blijkt bijvoorbeeld uit Sloterdijks typologie van zogenaamde antropogene (door mensen gemaakte) sferen of 'eilanden'. Daarbij komen aan de orde: de chirotopie (de ruimte die letterlijk via handelende handen binnen handbereik komt), de phonotopie (over het vocale samenleven), de uterotopie (de moedersfeer in meest brede zin), de thermotopie (de 'matrix van alle comfort'), de erototopie (de groep als plaats van 'erotische overdrachtsenergieën'), de phallotopie (het vaderlijke groepsgevoel van bijvoorbeeld een publieke eensgezindheid), de mnemotopie (de groep als plaats van leren en het vormen van waarheid) de thanatopie (de ruimte waarin voorouders, overledenen, geesten en goden voortbestaan) en de nomotopie (de ruimte van normen en waarde). Wij voegen daaraan toe: de planotopie (de planologie zelf als een mentaal landschap dat richting geeft aan het landschap in brede zin), de pecunotopie (het landschap van het geld en de financiële mogelijkheden), de conflictopie (het landschap van spanningen en onderhandelingen) en de chronotopie (het landschap als gestolde herinnering van zijn eigen ontwikkeling). Uitdaging van een bestemmingsplan van een relationele planologie is het opstellen van een flexibele matrix of constellatie van ruimtes die er bij een specifiek gebied toe doen. Het proces van tijdelijk anders bestemmen zou per gebied kunnen beginnen met het onderhandelen over de te gebruiken constellatie.

24 Massey, *For space* blz. 9.

moeten waken dat met het gebiedsverhaal niet een nieuwe vorm van dogmatische instrumentaliteit door de achterdeur naar binnen sluipt. Ook een verhaal is niet het gebied.

Dus wat te doen?

Allereerst moet het besef landen *dat iedere bestemming een tijdelijke bestemming is*. Het project Tijdelijk Anders Bestemmen raakt dan ook een centrale snaar. Begonnen als een eyeopener om tijdelijke natuurgebieden of tijdelijke woonbestemmingen binnen handbereik te brengen in gebieden die anders voor kortere of langere termijn 'onbestemd' braak liggen, heeft het de potentie uit te groeien tot een cruciale pijler van een nieuwe planologie. **Met als opperste maxime: behandel iedere bestemming in beginsel als een tijdelijke bestemming.**²⁵

Door een oog te ontwikkelen voor de tijdelijkheid der bestemmingen, ontstaat ook een scherper oog voor de essentie van duurzaamheid.²⁶ Tijdelijk anders bestemmen betekent dan: de deur naar het andere open houden. **In de plaats van de onmogelijke bestemmingen voor de eeuwigheid treedt een principiële openheid: 'Om de toekomst open te laten zijn moet ook de ruimte open zijn.'**²⁷

Relationele planologen hebben oog voor een reeks van spanningsvelden die zich kunnen voordoen. Tegelijk moeten ze erop bedacht zijn dat veel van deze spanningsvelden vooral ook tussen de oren van mensen bestaan en misschien niet eens concreet corresponderen met dingen in de fysieke werkelijkheid. Neem het onderscheid tussen lokaal en globaal. Lokaal wordt

25 En met als eventuele polemische toevoeging: doe een andere bestemming niet aan wat je je eigen tijdelijke bestemming niet aan zou doen.

26 De relatie tussen relationele planologie en een stroming als cradle-to-cradle vormt een landschap op zichzelf. Huiswerk: het in-elkaar van mens en gebied denken als een C2Ctopie.

27 *For space*, blz. 12.

vaak geassocieerd met intiem, echt, authentiek, warm, solidair en als iets wat je moet koesteren. Globaal roept al snel het beeld op van vervreemdend, groot, ver weg, anoniem en bedreigend. Je hoeft echter slechts een goede zogenaamde lokale keuken onder de loep te nemen om te beseffen dat beide concepten in elkaar overvloeien: het bord als ontmoetingsplaats van de wereld (niets zo globaal als hollandse poffertjes met kaneel van de Molukken). Toch zit het verschil tussen lokaal en globaal zo in ons hoofd gebakken, dat we ons bijvoorbeeld makkelijk door politici laten verleiden die het 'lokale' in stelling brengen om het 'globale' te bestrijden.

Mijn stelling is dat het tot de mentale hygiëne van de filosoof, de relationele planoloog en alle anderen die zich bekommeren om ruimte en plaats behoort, om steeds kritisch te staan tegenover de begripsmatige brillen waarmee we naar de werkelijkheid kijken. Zoals gezegd *produceren* wij de wereld in grote mate op basis van wat we in ons hoofd hebben. Vicieuze cirkels van onwenselijke omgangsvormen met de realiteit zijn dan ook snel gevormd. De zogenaamde perverse koppelingen zijn een voorbeeld van manieren waarop mensen al dan niet bewust oneigenlijke visies (bijvoorbeeld de eeuwigheidswaarde van een vinexwijk) voor het karretje van menselijk-al-te-menselijke belangen spannen (financieel gewin, invloed, reputatie).

De uitdaging waarvoor we staan is niet gering. Enerzijds kunnen we niet zonder begrippen en dualismen: begrippenparen als lokaal/globaal, natuur/cultuur, mannelijk/vrouwelijk zitten nu eenmaal in onze mentale bagage. Anderzijds is het steeds de vraag of we hiermee wel recht doen aan de werkelijkheid en ons eigen welbegrepen eigenbelang. Het fascinerende is echter dat de begrippen zelf vaak de weg wijzen naar een constructieve praktijk. Door de begrippen op de spits te drijven, blijken veel tegenstellin-

gen schijn. Bovendien is het ontkrachten van tegenstellingen niet zelden een adequate manier om weerstanden te doorgronden, en ervoor te zorgen dat alle kaarten op tafel komen zodanig dat – in het mooiste geval – weerstand verandert in engagement. Niet zelden wijst een welbegrepen begrip de weg naar het welbegrepen eigenbelang van mens én gebied.

Laten we nog een paar zogenaamde spanningsvelden onder de loep nemen:

Maakbaarheid/onzekerheid – Sinds enkele decennia wordt hoog van de toren geblazen over de onmaakbaarheid van de samenleving. Tegelijk blijven we successen boeken met architectonische hoogstandjes en beloftevolle gebiedsontwikkeling. Tegelijk ook wordt ons voorgehouden dat we moeten leren 'surfen op onzekerheid'. De waarheid ligt in het midden. Uitdaging is het wellicht om je te bekwamen in een *micromaakbaarheid* die steeds een weg zoekt tussen de wens van maakbaarheid, en de onzekerheid die op kortere of langere termijn overal een rol speelt. Maar dan: ook micromaakbaarheid is weer zo'n begrip dat makkelijk een eigen leven gaat leiden...

Authenticiteit/kunstmatigheid – De vraag naar echtheid wordt door dit begrippenpaar op de spits gedreven. Een echte Rembrandt kan uitermate kunstmatig zijn. De schrijver Marcel Möring schreef het zo mooi: als je woorden lang genoeg herhaalt, kun je ze uitrekken als kauwgom. De authenticiteit van een gebied is een eindeloze zoektocht. Uiteindelijk gaat het om de individuele ervaring. Je kunt bijvoorbeeld Parijs écht ervaren, ook al heb je er Chinees gegeten. In het gunstigste geval is authenticiteit is de gezamenlijke weg van mens én gebied die zichzelf als doel ontdekt. Authentiekere kunnen we het niet maken...

Korte termijn/ lange termijn – Alles heeft zijn tijd en zijn duur. Bovendien is het zinvol je af te vragen: ‘Kort of lang voor wie? Voor het gebied of voor de gebruiker?’ Een jaar lang tijdelijke natuur kan voor de mens fantastisch zijn, terwijl het voor een bepaalde zeldzame soort niet lang genoeg is om zich blijvend te vestigen.

Natuur/cultuur – We hebben het in Nederland graag over de natuur, maar beseffen amper dat de authentieke (!) natuur ons land al langgeleden vaarwel heeft gezegd. Ook de Ecologische Hoofd Structuur is een culturele interventie. Ook natuurontwikkeling wordt geboren vanuit culturele behoeften. Het zelfde geldt voor het onderscheid tussen natuur en agrarisch gebied, en voor het verschil tussen groen, blauw en rood. De bril die je opzet bepaalt je zienswijze. En vaak ook je politiek. Juist het debat over groen in Nederland is vooruit te helpen met een heldere begripsbepaling. Interessant is de notie van cultuur als natuurgeschiedenis. Volgens deze notie zijn ook wijzelf natuur. De mens is een natuurgebeurtenis, terwijl omgekeerd natuur een cultureel construct is.

Waarde/geld – De opmars van het begrip maatschappelijk rendement opent de ogen voor het feit dat niet alle waarde is uit te drukken in geld. Toch is het een hardnekkig mechanisme om iedere investering koste wat het kost te verantwoorden door het economisch gewin te calculeren. Aldus bezwijken cultuur en natuur niet zelden voor het primaat van de economie. Terwijl, welbeschouwd, economie zoveel betekent als ‘huishouden’. Een goed huishouden – ook van gebieden – gaat over een goede regie op alle relevante bronnen: natuurlijk, menselijk, geldelijk. Niet alles van waarde is in geld uit te drukken. Dat neemt niet weg dat we geneigd zijn de wereld waar te nemen door de bril van het geld: productie van de wereld als financieel landschap. Terwijl de groot-

ste maatschappelijke rijkdom niet zelden daar te vinden is waar het geld ver is te zoeken.

Tijdelijk/duurzaam – Als iedere bestemming werd georganiseerd als een tijdelijke bestemming, zou de wereld er een stuk duurzamer uitzien. Stel je voor dat we bij vinex rekening hielden met toekomstige natuur, dat steden ooit natuurparken moeten kunnen worden, dat onze gebouwen maximaal flexibel zijn voor alle mogelijke functies en dat onze polders in een handomdraai zouden moeten kunnen veranderen in rijke visgronden. Diepste uitdaging van het project Tijdelijk Anders Bestemmen: zoveel mogelijk wegen open houden. Ook de ‘permanente’ bestemming van straks komt ‘sub specie temporalis’²⁸ beter uit de verf.

Bestemming/openheid – Ook openheid kan een bestemming zijn. Ieder bestemmingsplan verdient een exitscenario. Niet alleen voor als de geldkranen dicht gaan, de voorspellingen tegen zitten of de zondvloed voor een nieuwe tijdelijke bestemming zorgt. Maar vooral ook omdat de kwaliteit van ieder ontwerp wint door je af te vragen wat er komt na de horizon van de afgesproken tijdelijke termijn. **Eeuwigheid is voor goden; mensen groeien bij de gratie van tijdelijkheid.**

Bestemmen/ontstemmen – Variant op de beroemde vraag van Rousseau²⁹: ‘Wie bestemt de bestemmers?’ Menig bestemmingsplan ontaardt in het ontstemmen van een gebied. Hoezo genius loci? Zand erover! Terwijl de kunst van bestemmen zou kunnen bestaan uit het gesprek met de eigenheid – of de eigen stem – van

28 Onder het gezichtspunt van de tijdelijkheid; allusie op Spinoza’s eerder genoemde maxime ‘sub specie aeternitatis’, in het licht van de eeuwigheid.

29 Wie voedt de opvoeders op?

het gebied. Natuurlijk stoelt die stem op drijfzand. De onttovering van de wereld is allang voltooid. Maar dan: ook onze begrippen zijn ficties waarmee we ons een weg banen door die wonderlijke combinatie van de landschappen van geest en buitenwereld. In het bestemmen de stem van het landschap tot zijn recht laten komen: is dat geen nobel ambacht? Dus wie bestemt in het ideale geval? Antwoord: *wij*: het in-elkaar van mens en plaats.

Chaos/orde – Meteen al in de titel van het boek *The discomfort of richness* legt de Britse historicus Simon Schama de vinger op de schaduwzijde van de Hollandse mentaliteit om alles te willen ordenen. In de Gouden Eeuw neigden wij er al naar om in onze tuinen elk grassprietje te verantwoorden. Het verschil tussen chaos en orde zit echter vooral tussen onze oren. Zet die bril af, en er gaat een wereld open. Bijvoorbeeld die van een praktijk waarin minimale interventies kunnen leiden tot fenomenale gevolgen. Guerilla gardening? Over micrommaakbaarheid gesproken.

Scheppen/ontdekken – Scheppen we een gebied of ontdekken we het terwijl we het scheppen? Schept een gebied ons terwijl we het ontdekken? Bekende ervaring van creatieven: vanaf een bepaald moment schept het kunstwerk zichzelf. Vaak een teken dat het goed zit. Al weet je het zelden zeker.

Revolutie/evolutie – Wil je omwentelen of met kleine stapjes eenzelfde doel bereiken? In het eerste geval is de planoloog een hemelbestormer die het risico loopt te ver voor de troepen uit de lopen. In het tweede geval zoekt hij naar de juiste knoppen om aan te draaien – zodanig dat het in-elkaar van mens en gebied beweegt in een gewenste richting. Relationele planologie als het zoeken en bedienen van de juiste knoppen.

Ding/proces – Wie het vergrootglas legt op een willekeurig product, ontdekt een proces; wie ver genoeg doorkijkt, ontdekt vastomlijnde entiteiten. Feit is dat de werkelijkheid altijd in beweging is en dat de meest effectieve manier van ontwerpen eruit bestaat aansluiting te zoeken bij bestaande vormen en processen. De planoloog is onderdeel van het proces. Een succesvol project verandert ook hemzelf. Wie na een loopbaan niet terugkijkt op een procesmatig landschap, heeft niet geleefd.

Utopie/realiteit – Utopia betekent ‘nergensland’. Maar dat nergens slaat hooguit op de fysieke realiteit. Utopische vergezichten zijn onmisbaar als ‘strange attractors’: magneten die we in de toekomst projecteren in de hoop en verwachting dat ze ons aantrekken in wenselijke richtingen. Als de plaats een proces is, dan is de socio-economisch-ecologische werkelijkheid van planologen een spel van vectoren. De gedachte van een wensbeeld is van vitaal belang om richtingen te bepalen en in te zetten. Zonder impliciete of expliciete utopie geen sense of urgency.

Input/output – Inzicht der inzichten: het denksysteem zelf is input en output. Uitdagingen der uitdagingen: over deze schaduw springen, zodanig dat je wat je doet er daadwerkelijk toe doet.

Vele andere begrippenparen zijn denkbaar. De boodschap is helder: onder het filosofische vergrootglas worden ze alle vloeibaar. Dat wil echter niet zeggen dat ze daardoor minder bruikbaar worden. Integendeel: niets zo dankbaar als een vloeibaar begrip. Om te zien hoe open plaatsen en een open toekomst samen kunnen hangen, zijn ook open begrippen nodig.

Op de achtergrond sluimert een specifieke visie op wat taal is. Taal bestaat niet zozeer uit begrippen die verwijzen naar dingen

in de werkelijkheid. Taal is veelmeer een constellatie van begrippen die hun betekenis *aan elkaar* ontleen.

Dit lijkt op de bepaling van de plaats als een tijdelijke constellatie van betekenissen. Aldus sluit zich een tweede cirkel. Plaats en taal komen samen. Als planologen – en andere betrokkenen – er in slagen om steeds de juiste constellaties van begrippen te bereiken, dan neemt ook de kans toe dat ze erin slagen bij te dragen aan wenselijke plaatsen en een meer wenselijke toekomst. Maar nogmaals: dit is geen geringe opgave. Het vereist dat per situatie, en bijvoorbeeld ook per tijdelijk anders te bestemmen gebied, gezocht wordt naar de juiste, waarachtige en misschien zelfs ‘ware’ constellatie van betekenissen.

Stel dat vinexwijken er waren gekomen door een relationele planologie die de tijdelijkheid der dingen als hoogste goed op de agenda had geplaatst. Wat had dat betekend voor de relaties met bestuurders, projectontwikkelaars, bouwbedrijven, bewoners, omwonenden én de relatie met de toekomst? Huiswerk: beschrijf een vinexwijk als een tijdelijke constellatie van betekenissen. Wat zie je? Zie je tegenstrijdigheden? En wijzen die tegenstrijdigheden wellicht de weg naar zinvolle interventies die de wijken voorzien van de tijdelijke betekenissen die ze verdienen?

10 Spelregels en valkuilen

Wie gelooft in de plaats als tijdelijke constellatie van betekenissen, gelooft wellicht niet in de mogelijkheid van universeel geldige spelregels voor tijdelijke bestemmingen. Idealiter zijn immers ook die (tijdelijke) spelregels per situatie op te diepen uit de constellatie.

Toch zijn wel enkele handreikingen te geven. Het komen tot een tijdelijke andere bestemming zou bijvoorbeeld kunnen beginnen met het in kaart brengen van de constellatie. Eerder typeerden we die constellatie als een moeras – niet in negatieve zin, maar om uit te drukken dat er geen fundamentele waarden of betekenissen te vinden zullen zijn. Je zou kunnen zeggen dat dit inventariseren of cartograferen gepaard gaat met het aanbrengen van mentale heipalen: constructen waardoor oude en vertrouwde betekenissen expliciet worden en nieuwe betekenissen worden toegevoegd. Dit is een proces van *onderhandelen*, bijvoorbeeld over de aard en invulling van het wenselijke gebiedsverhaal. Effect daarvan kan zijn dat draagvlak ontstaat voor een haalbare tijdelijk andere bestemming.

Tegen de achtergrond van het theoretische landschap dat inmiddels achter ons ligt, is deze werkwijze ons *best shot*. Tussen het Scylla van de fundamentalisten en het Charybdis van de relativisten doorvarend, bepleiten we een relationele aanpak die mens en plaats begrijpt als een in-elkaar. Voor de een klinkt dit romantisch. De ander ziet welke harde onderhandelingen en conflicten hiermee transparant kunnen worden. Niet voor niets is de plaats wel gedefinieerd als locus en resultante van conflict en onderhandeling.

Essentieel in het concept Tijdelijk Anders Bestemmen is dat er steeds een *termijn* aan de tijdelijke bestemming wordt gekoppeld. Het vasthouden aan zo'n termijn vergt van alle betrokkenen een rechte rug. De verleiding om af te wijken van zo'n termijn of ermee te 'sjoemelen' kan groot zijn. Tijdelijk Anders Bestemmen stelt echter dat tijdelijkheid zonder termijn geen tijdelijkheid is: anders dreigt het toch weer te verzanden in een virtuele permanentie. Daarom is het handhaven van een termijn het enige dogma binnen Tijdelijk Anders Bestemmen. Het fungeert als praktisch ankerpunt voor het overwinnen van economische en juridische obstakels: denk aan bankgaranties die aan een termijn zijn gekoppeld of het scheppen van uitzonderingen op bestaande bestemmingsplannen. Maar het heeft ook een duidelijk *mentaal effect* omdat het dwingt tot reflectie op de kern van tijdelijk bestemmen en – dat zou het mooiste zijn – de duurzame praktijk die daardoor in beeld kan komen.

Wat betekent het bijvoorbeeld als je op voorhand weet dat een gebied de komende twintig jaar natuur mag zijn – maar ook niet langer.

Wat betekent het als je weet dat je huis exact tien jaar zal bestaan?

Wat betekent de afspraak dat de natuurontwikkeling in een havengebied na welgeteld vijftien jaar plaats zal maken voor een havenbestemming?

Hoeveel tijdelijkheid verdragen wij in dit gebied, met deze bestemming, met deze functie? En, geheel indachtig het inelkaar van mens en omgeving: hoeveel tijdelijke andere bestemmingen verdraagt een plaats, een gebied, een gebouw? Of, nog beter: hoeveel tijdelijke andere bestemmingen verdraagt het multilandschap van mens en gebied? Waarbij 'verdragen' als het even kan neutraal is op te vatten: Tijdelijk Anders Bestemmen

als relationeel instrument van een nieuw soort verdrag voor en door mens, plaats en tijd.³⁰

Een nieuw verdrag: dat klinkt als het raken van een nieuwe snaar. Wie goed luistert, hoort dat hier het complete veld van ruimtelijke ordening een nieuwe grondtoon krijgt. Als het zo is dat Tijdelijk Anders Bestemmen dreigt te worden gefrustreerd door economische en juridische obstakels (en de daarmee samenhangende perverse prikkels), dan leidt de acceptatie van Tijdelijk Anders Bestemmen vroeg of laat tot het wegnemen van die barricaden. Een verdrag gebaseerd op Tijdelijk Anders Bestemmen of soortgelijke inzichten vraagt om nieuwe economische en juridische grondslagen. Sterker: zo'n verdrag *bevat* die grondslagen en geeft daarmee ook een doorkijk naar een nieuwe omgang met ruimtelijke ordening. Ook ruimtelijke ordening is dan te zien als een *proces* waarvan het succes staat of valt met het vermogen om met tijdelijke allianties te komen tot tijdelijke andere bestemmingen. In dat proces gaat het steeds om tijdelijke functies, hun waarde en de eraan gekoppelde termijn. Spil van zo'n verdrag is misschien een soort 'tijdelijke voetafdruk' die zich kwalitatief en kwantitatief rekenschap geeft van de samenhang van geld, gebruik en tijd – misschien wel door een fundamentele waardering van het inelkaar van mens en omgeving dat altijd en overal van toepassing is.

Met dit inzicht bereiken we het hart van de ijswoestijn der abstractie. Ineens is Tijdelijk Anders Bestemmen niet meer een doekje voor het bloeden om, bijvoorbeeld in crisistijd, tijdelijke

³⁰ Het majesteitelijke meervoud (wij) in de titel (Hoeveel tijdelijkheid verdragen wij?) komt dan ook niet uit de lucht vallen.

tussenoplossingen mogelijk te maken.³¹ Ineens is Tijdelijk Anders Bestemmen de grondslag van een nieuwe kijk op ruimtelijke ordening. Als er midden in de ijswoestijn een vonk over kan slaan en een vuur op kan laaien, dan is het hier. Ineens kijken we in een heel ander soort wereld. Een wereld waarin mens en omgeving elkaar de hand reiken onder een noemer waaronder ze zich altijd al samen bevonden: die van de tijdelijkheid. Alleen door tijdelijkheid tot in de diepste kern serieus te nemen en te verankeren als grondslag of verdrag van een nieuwe ruimtelijke ordening, ontstaat een daadwerkelijk duurzaam perspectief. De vragen ‘Hoe duurzaam kunnen wij zijn?’ en ‘Hoeveel verantwoordelijkheid durven wij te nemen?’ is misschien zelfs te beantwoorden met een eeuwige tegenvraag: ‘Hoeveel tijdelijkheid verdraagt de mens?’

De termijn van tijdelijkheid opent een nieuw veld van betekenis. Bijna lijkt het op de tijdelijkheid die volgens Heidegger zin geeft aan een mensenbestaan. Met één verschil: niet alleen het zekere einde, maar vooral ook de termijn waarop is wezenlijk: *finem certa, hora certa*. Bovendien komt inderdaad een essentiële betekenis van duurzaamheid naar boven. De wetenschap dát je een gebied of gebouw na een afgesproken termijn weer moet teruggeven aan een andere of oorspronkelijke bestemming, vereist een behoedzame en duurzame omgang met de gronden of gebouwen: ‘de gebruiker geeft gaaf terug’ als spelregel van Tijdelijk Anders Bestemmen. Met als beginsel dat het gebied of gebouw na het tijdelijk andere gebruik in zekere zin weer *TABula rasa* is, een onbeschreven blad voor de nieuwe of nieuwe-voormalige bestemming.

31 In sommige notities circuleert al het begrip ‘tussentijd’: alsof TAB inderdaad niet meer is dan een zijspoor. Uitdaging is echter juist om iedere tijd als een tussentijd te zien. We leven altijd in de tussentijd. Duurzaamheid is een bewustzijn van de tijd als tussentijd.

Daadwerkelijke duurzaamheid begint door je rekenschap te geven van tijdelijkheid. Tijdelijk Anders Bestemmen is niet slechts een instrument dat wellicht goed scoort tijdens crisisjaren – en dat we na de crisis snel weer opbergen. Tijdelijk Anders Bestemmen ontstond vanuit het besef dat de gangbare bestemmingspraktijk onvoldoende is opgewassen tegen de uitdagingen van demografie, klimaat, wonen, waterhuishouding en economie. Tijdelijk Anders Bestemmen is een knop die omgaat: een landschap vol tijdelijke bestemmingen kan ook leiden tot een juridisch en economisch landschap dat beter is toegesneden op de relationele werkelijkheid. Een werkelijkheid waarin we durven toe te geven dat we nog niet weten hoe een gebied er over tien jaar uit moet of zal zien. Een landschap waarin we de moed hebben om juist die onwetendheid en de onvermijdelijke weerstand om te smeden in een krachtig instrument: het instrument van een flexibel ruimtegebrek dat de eis van duurzaamheid er niet aan de haren bijsleept, maar dat duurzaam is in alle poriën van de constellatie.

Valkuilen zijn er volop: van misbruik tot manipulatie, van tijdelijk verborgen agenda’s tot bestemmingsmatige apen die pas later uit de mouw komen, tot juridische adders onder het gras. En dan is er natuurlijk nog de kans dat Tijdelijk Anders Bestemmen wordt aangegrepen als een nieuw evangelie³² of zelfs wordt gegijzeld door een politieke kleur – met als ironisch effect dat het prompt onderdeel zou zijn van het politieke landschap dat zomaar een TAB-dualisme (pro en contra) zou kunnen produceren dat voorbij zou kunnen schieten aan het gevoel van noodzaak waaruit het werd geboren.

Wie dit laatste een omslachtige formulering vindt, mag beseffen dat ook het woord landschap in zekere zin misleidend is. Het

32 Een klein *mea culpa* lijkt gepast: de typering van zojuist van TAB als een nieuw verdrag is makkelijk te lezen als opmaat voor een Nieuw Verbond...

doet onvoldoende recht aan het feit dat het oppervlak van platland, heuvels, dalen en moerassen rust op een complex van lagen, gangen en sedimenten. Ook de constellatie biedt geen garantie op transparantie. Met dien verstande dat zelfs het verlangen naar doorzichtigheid nooit helemaal precies weet waar het vandaan komt. De mens is de grootste valkuil van de mens. Als Tijdelijk Anders Bestemmen dat een beetje kan omzeilen, dan ziet onze tijdelijke aanwezigheid er een stuk zonniger uit.

Mijn boek *Holocaust* bevat een 'Pleidooi voor een tijdelijke wereldverduistering'. Stel dat we iedere 21e van 's avonds elf tot twaalf wereldwijd alle lichten doven. Alle mensen zouden worden blootgesteld aan de ontzagwekkende ervaring van de Ruimte. Iedere plek op aarde heeft dan de tijdelijke bestemming mensen bewust te maken van hun plaats tussen de sterren – en misschien zelfs van hun individuele en collectieve bestemming. Een tijdelijke verduistering als op maat voor een nieuwe Verlichting.

II Dit is ruimte!

Tijdelijke bestemmingen zijn slechts te rechtvaardigen vanuit het gesprek (de onderhandeling, het conflict) met alle relevante relaties en verbindingen die sámen het gebied zijn. Je kunt zelfs zo ver gaan dat de onderhandeling zelf deel is van het tijdobject genaamd plaats.

Dus wat is ruimte? Ook deze tekst is en was ruimte. Ze is een deel van het landschap dat achter, in en voor ons ligt. Ruimte is niet langer een klassiek, vastomlijnd territorium dat tegenover ons staat. Vanaf nu zijn wij net zozeer in het landschap als dat het landschap in ons is.³³ Waar een mens door de wereld loopt, loopt een wereld door de wereld en een mens door de mens. De toevaligheid van onze taal heeft ons blind gemaakt voor het in-elkaar van mens en landschap. Terwijl toch de representatie van de buitenwereld in de binnenwereld van onze geest, tot de grootste wonderen onder de zon behoort. Wonderlijke verdubbeling! Mens en wereld als een co-constitutief proces van 'zelfpoëzie'. Richting geven aan deze *autopoesis* is de voornaamste uitdaging van een relationele planologie. We zeiden het eerder: iedere planologie van de wereld is tevens een inrichting van ons brein. Het een gaat niet zonder het ander. Aldus komt het wonder aan het oppervlak. Aldus beginnen we de verantwoordelijkheid te zien. Mens en plaats vormen *samen* de tijdelijke constellatie waar ze als 'eeuwige' twee-eenheid het beste van moeten maken. Hier. Nu. Straks. Anders. Als het goed is, is tijdelijkheid altijd in.

³³ Wie hierin de stem van de Franse filosoof Gaston Bachelard proeft, heeft gelijk. Zie met name zijn *Poezië van de ruimte*.

Publieksdiscussie 23 juni 2011

‘Het begint bij de mensen zelf’

De voordracht van het essay ‘Een kwestie van beschaving’ (zie het begin van deze uitgave, blz. 12) was inzet van een workshop en een publieksdiscussie. Plaats van handeling was de tijdelijke bestemming van Floating Life in de Pampushaven van Almere. Daar vond op de 23 juni 2011 de startconferentie plaats over Tijdelijk Anders Bestemmen. Aan de workshop onder de titel ‘In gesprek met een filosoof’ werd deelgenomen door een veertigtal ambtenaren, planologen, juristen, landschapsarchitecten en andere betrokkenen. Wat volgt is een gecompriëerde weergave van de discussie die volgde op de voordracht.

Govert Derix: Dank voor het applaus. Overigens verlieten twee deelnemers voortijdig de zaal. Dat gebeurt vaker als je dingen op de spits drijft. Mensen zijn enthousiast. Of ze lopen weg. Het is bij dit soort belangwekkende onderwerpen blijkbaar een kwestie van een diepe onvoldoende of een negen; een zesje zit er zelden in. Begrijpt iemand waarom er mensen wegliepen?

Publiek: Het verhaal ging natuurlijk heel diep. Het kan zelfs met geloofsovertuiging te maken hebben. Omdat je er namelijk vanuit gaat dat je hier tijdelijk bent, en dat daar dus ook een verantwoordelijkheid bij hoort. En dat betekent dat tijdelijkheid bij mensen een hele diepe snaar kan raken. Geloofsovertuiging kan daar een rol bij spelen. Tegelijk hebben sommige mensen nu eenmaal geen boodschap aan diepgravende verhalen.

GD: De vraag of er na dit bestaan nog iets komt, zou je inderdaad kunnen doen bekeren tot tijdelijkheid. Als er na ons toch niks

meer komt, maakt het voor sommigen niet uit of we alles volgooien met beton.

Publiek: Of juist andersom. Juist omdat je die tijdelijkheid accepteert, zie je ook de betekenis van rentmeesterschap en het doorgeven van onze wereld aan volgende generaties. En dat je dus ook zuinig moet zijn op wat je hier gebruikt.

Publiek: Als overheid heb je wel een dilemma. Ik ben het helemaal met je eens. Maar we leven in een samenleving die nog altijd sterk in het teken staat van een zogenaamde maakbaarheid. Tegelijk wil iedereen een spannend leven. Maar de survivalhelikopter van de overheid moet er wel boven hangen voor als het mis gaat. En daarmee zou de overheid dan ook verantwoordelijk zijn. Dus: ja, hebt gelijk. Maar het vereist nog wel een flinke maatschappelijke discussie.

GD: Wordt dat debat al gevoerd? Ik zeg altijd: in een goed debat staan mensen samen tegenover een uitdaging. Maar het zogenaamde debat in onze tijd is vaak een welles-nietes, een veredelde ruzie zonder dat er een gezamenlijk perspectief ligt. Misschien gaat Tijdelijk Anders Bestemmen wel over het bereiken van dat gezamenlijke perspectief. Het eerste – de polarisatie – zie ik wel vaak op dit gebied: dan krijg je enthousiasme versus weglopen. Maar of er een gedeelde *sense of urgency* is, al dan niet op basis van geloofsovertuiging of een visie op rentmeesterschap (in termen van ‘Er staat iets op het spel, we moeten iets doen, we moeten op de een of andere manier verder, en wat betekent dat voor onze beperkte bronnen, waaronder met name ruimte’), daar zie ik geen survivalhelikopter hangen die dat in de gaten houdt of registreert.

Publiek: Dat debat lijkt in eerste instantie inderdaad te ontbreken. Maar in mijn sector, die van kunst en cultuur, zie ik toch wel grote openingen. Het hangt in sterke mate af van de context waarin je je bevindt. In vele contexten is veel meer openheid voor zulke discussies als je puur vanuit de bril van de overheid met haar regelgeving zou denken.

GD: Dat is een hoopvolle constatering.

Publiek: In het landelijk gebied merk ik dit echt heel vaak. Daar leeft toch een sterke betrokkenheid met zulke onderwerpen.

Publiek: Dat is de afgelopen jaren ook sterk gebleken. In het landelijk gebied is er een sterke betrokkenheid met de mogelijkheden van een concept als Tijdelijk Anders Bestemmen, terwijl het voor mensen in het stedelijk gebied toch vaak een ver-van-mijn-bedshow is. Boeren leven met de omgeving.

Publiek: Bedenk daarbij dat stad en platteland toch ook wel met elkaar verweven zijn of verweven raken. Dus daar zie ik dan ook wel kansen. Ik zie het bij jonge mensen van het platteland. Die gaan studeren in de stad, en komen dan met hun vijftiengste terug. Onlangs nog een groepje van vijf jonge mensen dat bewust zei dat ze grondgebonden wilden gaan leven. Het hele scala van ideeën over grondgebondenheid – dus een vorm van tijdelijkheid – paste in hun visie.

GD: Het raakt dus wel een snaar.

Publiek: Maar als je het dan met gemeenten wilt bespreken dan krijg je te horen dat het niet kan omdat het niet past binnen de regels.

Publiek: Tijdelijkheid is per definitie ook onzekerheid. Het betekent dat je niet meer weet wat je over tien jaar moet doen of hoe je gebied er dan uit moet zien. Van buiten komen allerlei mensen die van alles willen en de overheid moet dan maar zie hoe ze dat allemaal inpast.

GD: Grenzen van maakbaarheid komen ook in beeld? Filosofen komen steeds meer tot het inzicht dat er vanuit de basis nieuwe ideeën en behoeften moeten ontstaan; de gedachte dat we van bovenaf instrumenten kunnen opleggen ligt steeds meer achter ons. Ik hoorde dat ook uit de woorden van gedeputeerde Co Verdaas (tijdens de algemene opening van vandaag) die eigenlijk het liefst zo min mogelijk met beleidsmaken bezig is. Dan is het heel hoopvol om te constateren dat er blijkbaar in de praktijk, waar door de traditionele bril gezien een soort apathie lijkt te heersen, toch bewegingen zijn. De nieuwe dingen worden niet zichtbaar door de oude bril.

Publiek: Komende maandag vindt de Mars der Beschaving plaats. Politiek-bestuurlijk zit er nog een kleilaag die wel uitgaat van dat maakbaarheidsdenken. En daar is moeilijk doorheen te komen.

Publiek: Niet alleen politiek-bestuurlijk, maar ook in de uitvoeringsorganisaties. Op menselijk niveau is blijkbaar wel degelijk iets te vinden van enthousiasme, gemeenschappelijke inzichten (althans, dat wordt hier vastgesteld) en het gevoel hebben van vertrouwen in de dingen. Maar de onzekerheid en de angst voor dingen die niet beheersbaar zijn, die zit juist bij instanties.

Publiek: Dat heeft alles te maken met het inzicht dat onze manier van kijken en het landschap in elkaar zitten, zoals ook blijkt uit de voordracht en een van de stellingen.

GD: Dat is een hele nieuwe manier van kijken. Het in-elkaar van mens en landschap benoemt in elk geval twee dingen. De Franse filosoof Gaston Bachelard schreef in de vorige eeuw een boek met de mooie titel *Poetica van de ruimte*. Daar zit een mooi citaat in dat ik bij het schrijven van het essay vaak in mijn achterhoofd had. Het komt er op neer dat wij niet alleen in het landschap zijn, maar dat het landschap ook in ons is. Als je je van dat in-elkaar niet bewust bent, dan blijf je met dat landschap steeds oude dingen doen. Dan blijf je vanuit die maakbaarheid en die instrumenten maar dingen opleggen aan landschap, omgeving en stad. Op het moment dat je je bewust wordt van hoe die bril in elkaar steekt, kun je hem ook afzetten.

Publiek: Cultureel-geograaf Maarten Jacobs heeft het over de relatie van *mindscapes* en landschappen. Hij wijst op de dimensies die in ons hoofd zitten en waar we mee opgegroeid zijn.

GD: Het beeld van de helikopter is ook hier bruikbaar, maar dan op een hele andere manier. Je kunt er boven gaan hangen en je bewust worden van je relatie met het landschap. Gevolg is dat je meer vanuit onmaakbaarheid, onzekerheid, niet-regelbaarheid en vanuit het meervoudige en het gedifferentieerde durft te gaan denken. Dat lijkt op het eerste gezien compleet vijandig, het verhoudt zich als water en vuur met het traditionele politieke denken... en het interessante is dat dat nu helemaal op de spits lijkt te worden gedreven. Soms moeten dingen blijkbaar eerst heel erg worden, voordat zich nieuwe openingen aandienen. Politiek-bestuurlijk wordt het dus blijkbaar heel erg. Maar maatschappelijk zie je dat dat nieuwe denken moed begint te krijgen en begint te ademen. Een mooie en bemoedigende vaststelling.

Publiek: Maar valt de fysieke ruimte filosofisch gezien dan niet samen met de mentale ruimte?

GD: Je kunt het niet goed van elkaar los maken. Het zijn modellen waarmee je de werkelijkheid probeert te begrijpen: het mentale, het fysieke, het spirituele, het virtuele. Relationele planologie is een pleidooi voor een meer holistische benadering. Met dien verstande dat het onderscheid tussen holisme en reductionisme ook kunstmatig is: het zijn niet meer dan twee blikrichtingen vanuit een zelfde integraal uitgangspunt. Ze staan niet tegenover elkaar, maar zijn twee manieren van kijken om grip te krijgen op de werkelijkheid die in elkaars verlengde liggen, vergelijkbaar met de twee uiteinden van een telescoop. Dat is ook zo mooi van Tijdelijk Anders Bestemmen. Ik heb de neiging om daarbij categorisch niet het woord 'instrument' te gebruiken, maar hooguit 'zienswijze' of 'concept'. Maar beleidsmatig moet je het bijna wel bombarderen tot een 'instrument' om het bij de diverse instanties op de agenda te krijgen.

Publiek: Het is een denkmodel. Dit komt omdat je ankerpunten nodig hebt om een omslag te kunnen maken. Ik zie de discussie ook in Amsterdam waar men het woord 'tijdelijk' wil afschaffen. Omdat het er namelijk niet toe doet. Tijdelijk is. Zo is het nu eenmaal. Maar je moet nog wel het denken om krijgen. En dan is het handig om zulke termen toch nog even te kunnen gebruiken.

GD: Je hebt de oude taal nodig om bij de nieuwe taal uit te kunnen komen.

Publiek: Duurzaamheid is een belangrijke kernwaarde van het verhaal. Als jurist stel ik vast dat de overheid juist ook bezig is om de kernwaarde van de vrijheid van de burger te waarborgen. Van

daaruit heb je dan weer te maken met waarborgen van rechtsge-
lijkheid en rechtszekerheid. En, heel belangrijk, rechtvaardigheid.
We dienen alles rechtvaardig met elkaar te verdelen. Het gaat dus
niet alleen om duurzaamheid, maar ook om een overheid die de
zaken rechtvaardig verdeelt: om die verdelende rechtvaardigheid
goed te doen, moet de overheid nu eenmaal wetten en regelgeving
gebruiken. Maar de overheid vergeet wel eens dat er ook andere
wegen zijn om doelen te bereiken. Een instrument als Tijdelijk
Anders Bestemmen kan daar een voorbeeld van zijn. De overheid
is juist ingesteld zodát wij in vrijheid kunnen leven en geluk op
basis van gelijkwaardigheid kunnen zoeken en vinden. De over-
heid moet daar steeds afwegingen bij maken. Maar deze discussie
is betrekkelijk onbekend. Moeten we nu elke kern eigen voorzie-
ningen geven, bijvoorbeeld? Het gaat dus om de vraag hoe je hele
abstracte waarden vertaalt naar de praktijk.

GD: Misschien mag ik een tussenopmerking maken. Met bestuurs-
kundige Paul Frissen had ik hier een boeiende discussie over. Het
motto van een relationele planologie zou zelfs kunnen zijn 'Vrij-
heid, ongelijkheid, broederschap'. Gelijkheid van vrijheid, vrijheid
van meningsuiting en vrijheid van ontplooiing heb je nodig als fun-
dament van de rechtsstaat. Maar voor creativiteit en leefbaarheid
heb je juist vormen van ongelijkheid nodig. De tragiek van de ver-
zorgingsstaat is dat de staat vanuit die gelijkheidsgedachte steeds
meer het terrein is gaan betreden waar nu juist die ongelijkheid
nodig is. Met als effect dat de rechtsstaat zichzelf daarmee dreigt
te ondermijnen. Hij draaft te ver door in termen van maakbaar-
heid en een verlangen naar zekerheid. Het heeft dus heel erg te
maken met waar leg je de grens. Waar leg je dus ook de grens van
de toepassing van een instrument als Tijdelijk Anders Bestemmen?
Dus tot waar pas je een instrument toe, en waar ligt een gebied waar
je vooral ook als overheid die tijdelijkheid en onzekerheid tot in je

tenen moet incorporeren, en waarover je dus ook voortdurend een debat moet voeren? Je moet het debat wellicht inderdaad zo lang voeren totdat het woord tijdelijkheid niet meer nodig is. Maar zo ver zijn we nog niet.

Publiek: De bestuurskundige Geert Teisman noemt de overheid een antwoord op een maatschappelijke vraag die niet meer van deze tijd is. Overheid ging altijd over eenduidige vragen. Maar de samenleving is organisch complex geworden. De overheid loopt steeds achter op die complexiteit.

Publiek: Er is een verschil tussen planologie en ruimtelijke ordening. Planologie is een wetenschap, ruimtelijke ordening is een overheidstaak.

GD: Bij vooruitstrevende denkers in de planologische wetenschap zie je de strijd om te komen tot een nieuw begripsmatig kader. Vandaar dat contrast tussen traditionele en relationele planologie, hoewel ik moet toegeven dat het soms op een Don Quichote-achtige strijd kan lijken. Maar in de literatuur, met name bij iemand als Doreen Massey, mis ik nog wel de concrete voorbeelden, waarin tastbaar wordt hoe zo'n nieuwe planologie zou kunnen werken: procesmatig, en qua producten.

Publiek: Je hebt planologie die veranderingen probeert op te leggen, en planologie die werkt áán veranderingen, en als het ware onderdeel is van het proces. Zodanig dat je dus naar veranderingen toe werkt. Wat ik momenteel enorm mis, is kennis in organisaties van hoe dit kan werken.

Publiek: Dat heeft te maken met het maakbaarheidsgehoof dat onterecht gekoppeld is aan het ontwerp. De verwarring die ontstaat:

ruimtelijke ordening is een deel van regels en wetten en welstand, en dat willen we niet meer. De helft van de vakpraktijk huilt er om: die tijd is voorbij. Maar is er ook een praktijk van ruimtelijke ordening vanuit de vraag van het zoeken naar een herbergzame ruimte waarin we met z'n allen kunnen samenleven. Deze onduidelijkheid is het vakgebied zelf aan te rekenen; daardoor heeft onze praktijk een vreemde smaak gekregen. Het is dan ook onze eigen verantwoordelijkheid om de samenleving uit te leggen en scherper te maken dat wij een culturele uitdaging hebben. Het moet een zoektocht zijn waarbij iedereen betrokken is.

GD: Hoor ik jullie zeggen dat planologie als wetenschap wel degelijk dicht aan zit tegen die praktijk, en dat ze bijvoorbeeld een strategie van het landelijke gebied ziet en wil, maar dat ze tegen wordt gehouden door de kaders van de ruimtelijke ordening?

Publiek: Dat is zeker een belemmering. Maar steeds vaker zie je gewoon een gebrek aan kennis in het dagelijkse apparaat. Dat werkt belemmerend. Het gaat om ontwerpen *aan* verandering, maar dat inzicht ontbreekt veelal.

Publiek: Ik ben socioloog én planoloog. Tijdelijkheid geeft de vakwereld de mogelijkheid om de laatste lijn die met de samenleving verstoord is, weer opnieuw te leggen. Dat is de grote opgave. Tijdelijkheid is daar misschien wel hét middel voor.

GD: De crisis als dé ideale stok achter de deur om tot een nieuwe praktijk te komen?

Publiek: Dat denk ik wel. Voor 2008 speelde dit amper. De verhoudingen in de vastgoedwereld lagen toen vast.

Publiek: Het gaat nu om flexibiliteit, kleine stapjes en dingen ontwikkelen voor het bestaande. Er zijn geen definitieve eindbeelden meer. Heel mooi dat het op deze manier lijkt te gaan samenvallen. Mooi betoog en goed dat je vragen stelt. In deze dynamische tijd móét je die vragen ook stellen. Terwijl structuurvisies vaak toch constant hetzelfde steeds opnieuw verklaren, zonder hun verklaringen bloot te stellen aan mogelijke veranderingen. Ik begrijp dat mensen graag meegaan in veranderingen die passen bij hun maatschappelijke behoeften. Maar hoe zit het met de veiligheids-wensen? Dat is toch ook een aspect van tijdelijkheid? Hoe zit het bijvoorbeeld met hinder, verstoringen door de burens en andere zaken die de uitwassen in de regelgeving mede hebben veroorzaakt?

GD: Onlangs in NRC stonden mooie reportages naar aanleiding van de opmerking van de staatssecretaris dat het roer nu echt om moet door verantwoordelijkheden op het gebied van ruimtelijke ordening over te hevelen van de rijksoverheid naar provincie en gemeente. Een ontwikkeling waarvan nu al gezegd wordt dat kan leiden tot een wonderlijke verdubbeling van functies en taken. In NRC luidde de vraag of we nu een soort Belgische verrommeling over ons gaan afroepen met alle gekke smaken en eventuele onveiligheden die daar bij horen. Dat lijkt bijna een verkrampte angstreactie vanuit het oude denken dat te weinig vertrouwt in de zelfredzaamheid en het nemen van verantwoordelijkheden van mensen zelf, terwijl het daar uiteindelijk toch vandaan zal moeten komen.

Publiek: De overheid ziet natuurlijk wel dat de burger in bepaalde ontwikkelingen voor loopt. Maar in het tijdelijkheidsdenken loopt de burger niet voor. Pas als er morgen weer een ramp gebeurt, is er meteen weer een lobby om relevante verbeteringen door te voeren.

Publiek: Wie heeft gezegd dat het leven veilig is?

Publiek: De overheid heeft de taak opgelegd gekregen om in elk geval bepaalde vormen van hinder te voorkomen. Maar de gedachte dat deze taak beperkt is, is nog heel nieuw.

Publiek: Het gaat om het willen en durven nemen van eigen verantwoordelijkheid. Als puntje bij paaltje komt willen veel mensen die verantwoordelijkheid toch weer ergens anders kunnen leggen, en kijken ze omhoog naar de helikopter. Als overheid moet je burgers hierop durven aanspreken.

Publiek: Waarom willen mensen die verantwoordelijkheid niet nemen?

GD: Dat heeft heel erg te maken met het feit dat verzorgingsstaten vanaf de jaren zestig vele vormen van verantwoordelijkheid van de burger hebben afgenomen en overgenomen.

Publiek: Is het nemen van verantwoordelijkheid nog wel geleerd? Een voorbeeld: mensen in de Verenigde Staten werden heel emotioneel over het nieuwe ziektenkostenstelsel. Gaat de overheid nu voor mij bepalen dat ik mij moet verzekeren? Terwijl wij, als Nederlanders... Wij maken ons zorgen over al die arme mensen met ernstige ziektes... In Nederland zijn wij opgevoed met het idee dat de overheid alles voor ons regelt. Misschien moeten we daar langzaam van af.

Publiek: Elke cultuur heeft zijn eigen mores. Maar het zit nog dieper: we moeten kijken naar waarom mensen doen wat ze doen. Als je drankmisbruik wilt bestrijden, moet je eerst weten hoe drank werkt en waarom mensen drinken. Op dit punt slaat men

vaak de plank mis. De andere kant van het verhaal is dat het aanspreken op eigen verantwoordelijkheid niet wil zeggen dat de overheid geen visie meer hoeft te hebben. Probleem is dat gemeenschappen vaak los zand zijn geworden. Daardoor is het moeilijk om gemeenschappen aan te spreken op hun verantwoordelijkheid. Het samen nemen van verantwoordelijkheid hoort vaak niet meer bij het gedragspatroon. Dit grijpt allemaal ontzettend op elkaar in. Complicerende factor is het hokjesdenken bij veel overheden. Neem een provincie. De meest integrale denkers daar zijn planologen en stedenbouwkundigen. Daar zijn er vrij veel van. Maar wat doet een overheid? Bestuurders en ambtenaren gaan sectoraal te werk. Dus ook al heb je een integraal plan, dan moet iedere sector daar met een duidelijk eigen vakje en een eigen doel in staan. Dat legt een enorme restrictie op zaken waar je dan even niet verantwoording over wilt afleggen.

Publiek: Maar hier moeten we toch tegengas tegen geven? Als overheidsambtenaar moet je juist heel goed binden met de samenleving.

GD: Dan toch even de hamvraag. Is een politiek-bestuurlijk apparaat dat gebouwd is op inzichten van Tijdelijk Anders Bestemmen – en wellicht nog andere verwante concepten – een utopie? Of is het een noodzaak? Of zijn utopieën vaak nodig om in elk geval in beweging te komen?

Publiek: De wal zal het schip keren. Maar het duurt even.

Publiek: Het is een utopie. Zoals wij hier met elkaar praten, zijn we het roerend met elkaar eens. We zijn enthousiast. Maar voor vele anderen is Tijdelijk Anders Bestemmen misschien niet meer dan een trucje. Maar daarmee haal je de ziel eruit. Dan bloedt het

dood. En over twee jaar hebben we weer een nieuw instrument en een nieuw symposium.

GD: Toch is Paul Schnabel aan het slot van rapport 'Wisseling van de wacht' heel duidelijk. En met hem vele anderen. Het zal toch onze generatie, of in elk geval de generatie na ons, moeten zijn die heel beslissend een aantal dingen heel anders moet gaan doen. Anders keert de wal het schip wel heel fundamenteel.

Publiek: Het verhaal begint bij de mensen zelf. Al die instanties zullen straks op de een of andere manier moeten gaan meebewegen.

Publiek: De grote veranderingen komen niet van de overheid. Ondanks de miljardenbudgetten voor innovatie.

Publiek: Maar kijk naar het Deltaprogramma: dat is zo opgezet dat we stapje voor stapje gaan.

Publiek: De essentie van het in-elkaar van mens en landschap wil zeggen dat je sámen verandert – een verandering die ontstaat met dat voortdurende bewustzijn dat in zo'n programma moet zijn ingebakken. Voortdurend bewust zijn van het veranderen van het klimaat, en daarop reageren, en je weer bewust zijn van het effect van die reactie, enzovoorts. Dat is een manier van werken die we in de ruimtelijke ordening ook zouden moeten toepassen. Je ziet het nu al bij organisch groeibare gebiedsontwikkeling. Kleine stapjes terwijl je nog niet weet wat het eindpunt zal zijn.

Publiek: Maar dat kan nu toch ook al? Je kunt toch projectbesluiten terugdraaien of bijstellen? De mogelijkheden zijn er toch al?

GD: Maar het is vooral een formele mogelijkheid. Het gaat om een soort mentale hygiëne of houding. Je moet er constant boven hangen. Misschien moet je dat onder professionals en andere betrokkenen meer organiseren. Als je al ergens regels voor zou moeten hebben, dan wellicht hiervoor. Een soort opvoeding tot Tijdelijk Anders Bestemmen.

Publiek: Onderschat ook de financiering niet. Als er teveel onduidelijke factoren zijn, gaat de financiering vaak niet door. Juridisch en financieel is de nieuwe manier van planologie nog niet voldoende doordacht. Het is juridisch vaak al wel mogelijk, maar de uitwerking stuit op problemen bij banken, investeerders en ontwikkelaars die zoeken naar zekerheid en financiële zekerheid. Zij willen weten waar ze over vijf, tien of vijftien jaar aan toe zijn.

Publiek: Ik werk zelf al lange tijd als ambtenaar bij de overheid. Sinds ik daar werk heb ik bij Rijk en provincie een gevoel voor hoe je vernieuwing vanuit regels onmogelijk maakt. Ik weet dat alles kan, maar het gebeurt niet. Ik was met LNV in Brussel. Weet je waar daar de discussie over ging? Als een boer in het voorjaar zijn gras maait zodat mensen er kunnen lopen, en ik geef dat gras aan een koe, dan is dat toch staatssteun? Dat is het soort discussies waar je doorheen moet om serieus vooruit te komen.

Publiek: Een overheid moet vooral willen faciliteren, en moet niet alles willen bepalen en niet overal zijn stempel op willen drukken. Gewoon: 'Ik vind dit een goede richting, dit wil ik faciliteren, dit vertrouw ik.' Als je als overheid geen vertrouwen hebt, dan doe je het niet. Dat is uiteindelijk de enige goede benadering. Daar kan Tijdelijk Anders Bestemmen in passen.

Publiek: Je kunt het regelwoud ook beschouwen als een leuk computerspel met verschillende regels. Door slim combineren kun je dat spel *hacken*. Stel dat de ene instantie over een bestek zegt dat een deur naar binnen moet draaien, terwijl de milieudienst zegt 'naar buiten'. Of stel een instantie zegt dat de vloer ribbelig moet zijn terwijl de warenautoriteit eist dat hij glad is. In zulke gevallen ontstaat er een ruimte voor vrijheid en interpretatie. Elke regel heeft zijn experimenteerterruimte... uiteindelijk kun je via deze weg alles doen wat je wilt.

GD: Zien jullie Tijdelijk Anders Bestemmen als een kwestie van beschaving?

Publiek: Het moralisme ligt op de loer. Maar wellicht kan het niet anders bij zulke fundamentele zaken waarbij zoveel op het spel staat. Ook van dat eventuele moralisme moet je je in elk geval altijd bewust zijn.

Publiek: Het is de kunst om de werkelijkheid te hacken: het is allemaal maar tijdelijk.

Publiek: Duurzaamheid is een cruciale grondwaarde van beschaving. Zo bezien is Tijdelijk Anders Bestemmen inderdaad een mooie weg om werk te maken van duurzaamheid en rentmeesterschap – en daarmee van beschaving.

Woordenlijst

AUTHENTICITEIT De niet te fixeren of te definiëren echtheid van een fenomeen (bijvoorbeeld een gebied). Slechts toegankelijk via de ervaring en altijd in beweging. Ongrijpbaar en toch reëel.

BESTEMMING Doel, richting of ontplooiing van een fenomeen. Met als cruciale en in beginsel onbeantwoorbare vraag of de bestemming vooraf is gegeven en ontdekt moet worden, of een kwestie is van scheppen. Idealiter is de bestemming van een plaats of gebied het voorlopige resultaat van een samenspel van mens en fysieke ruimte.

BLINDE VLEK In de planologie het verschijnsel dat er geen of onvoldoende oog is voor het feit dat het gebied evenzeer in ons is als dat wij in het gebied zijn.

CONCEPT Samenhangend geheel van ideeën dat bepalend is voor de omgang met (een deel van) de werkelijkheid. Tijdelijk Anders Bestemmen is een concept omdat het zo'n nieuwe omgang mogelijk maakt.

CONSTELLATIE Samenhang van ideeën en/of concepten die de betekenis van een deel van de werkelijkheid (bijvoorbeeld een gebied) zichtbaar maakt. Vergelijk het met een sterrenbeeld dat een betekenis symboliseert, maar ook de onzichtbare waarden en wetten die erachter liggen representeert.

DUURZAAMHEID Behoud van (gebieds)waarden; terughoudend omgaan met de menselijke 'footprint'; teken van beschaving.

IN-ELKAAR Verwevenheid van buitenwereld en binnenwereld. Waarneming van de wereld is afhankelijk van structuren in ons hoofd, vice versa.

INSTRUMENT Fysiek of mentaal ding ter beheersing van (een deel van) de wereld.

MODEL Mentaal construct om (een deel van) de wereld begrijpelijk te maken.

PERMANENTIE Verkeerd begrepen tijdelijkheid.

PERVERSE KOPPELING Oneigenlijke samenhang van belangen en waarden die leidt tot ongewenste, destructieve en niet-duurzame effecten.

PLAATS Voorlopige resultante van de interactie tussen mens en omgeving.

PLAATSVINDEN Datgene wat altijd en overal gebeurt, namelijk een plaatsvinden van mensen en gebieden die elkaar zoeken en daarin en daardoor ontstaan.

POSTMODERNISME Filosofische houding die niet meer gelooft in Grote Verhalen en op alle terreinen de deuren opent voor relativisme.

PROCES Synoniem voor plaats.

RELATIONELE PLANOLOGIE Wetenschap van de geplande of bedoelde interactie van mens en omgeving, gebaseerd op het wezenlijke in-elkaar van beide.

SPATIËLE OMWENTELING Revolutionaire ontwikkeling in planologie en ruimtelijke ordening, veroorzaakt door het inzicht dat mens en ruimte niet tegenover, maar in elkaar zijn.

TIJD Raadsel der raadsels; vierde dimensie waardoor plaatsen processen zijn; volgens sommigen het uiteindelijke geheim van het leven.

TIJDELIJKHEID Aansporing om je altijd en overal rekenschap te geven van de factor tijd.

The future of temporality

English translation of the introductory summary on the concept of Temporary Alternative Allocations

In the epilogue of the 2010 report *Change of Power: Generations in the Netherlands* published by the Institute for Social and Cultural Research (SCP) director Paul Schnabel quite rightly refers to the famous Brundtland Report (1987) in which the pursuit of sustainability as a guideline for political, economic and social actions is presented as our moral duty to future generations*. The essence of this message is crystal clear. Future generations should also be able to count on a decent life worth living. To make this possible the 'footprint' of current generations should be characterized by restraint. There is an unmistakable hint here at certain values of the so-called Rhine Model such as cooperation, trust, solidarity, shared responsibility and preservation. Schnabel ends his voluminous report leaving no doubt as to what our generation should do: 'If we are not successful enough in reducing our footprint, we will stand little chance in achieving a successful changing of the guard to the next generation.' More subtle a plea for restraint in the light of the temporality of things can hardly be articulated.

Although the SCP report focusses on changes within and between generations of Dutch people, there are clear connections with the concept of Temporary Alternative Allocations (in Dutch: 'Tijdelijk Anders Bestemmen' or TAB) that was launched in the spring of 2011. The TAB-concept is about the challenge of how areas,

* See *Wisseling van de macht: generaties in Nederland*, SCP 2010, page 557.

grounds and functions can be organized in such a way that the roads to alternative future uses are kept as open as possible. At first sight, Temporary Alternative Allocations aim to make it possible for areas or locations that are waiting for a 'permanent' allocation to receive a temporary function: this can take the shape of a temporary natural area at the location of a future harbor, or the temporary 'rewilding' of a neighbourhood destined to be urbanized, or the setting up of a temporary park on the spot of a future roundabout. Seen as such, Temporary Alternative Allocations are nothing more than charming in-between solutions for the time in-between.

From temporality to sustainability

But is this such a modest proposition? Does this concept not open a totally opposite perspective, based on the principle that every allocation is, or should be, temporary – no matter how permanent or definite it looks to us on the drawing board? Does it not show us the way towards a new covenant between man and his environment, a contract based on the fundamental value that every allocation should be able to be transformed into other possible allocations? And should this fundamental value not be sustainability – a sustainability that comes to light by envisaging grounds and locations as temporary allocations that from time to time undergo a 'changing of the guard'?

By taking this way of seeing and doing to the extreme, we could even see that every non-temporary allocation leads to so-called 'perverse linkages'. Wherever temporality is not the guiding principle, there lurks the danger of this perversity. Because perversion emerges when our actions do not sufficiently take the perspective of future destinations and generations into account: 'Profit now and leave the bill to unknown individuals in a unknown future.' There is nothing more perverse than an ostrich that puts its

head into the sand, believing in the illusion that this is its only and final destination.

Seen as such, this new way of perceiving the development of areas and planology (the dutch name for landscape and town planning) can lead to a literal revolution, a turnaround that experts have already coined as a spatial turn.

Relational planology

And indeed, if there is a turn to be made, then it is here. That this spatial turn revolves around much more than the proclamation of the primacy of temporality (against the false permanency of traditional planology) one can observe in the fact the experts in this field are still looking for an adequate terminology to express what exactly is at the heart of the matter. I have formulated ten statements that in my view touch upon the essence of a *relational planology*. All statements can be reduced to a fundamental reflection on the phenomenon of space. Everyone who is involved in the organisation of the environment in which we live should at least once ask himself what space is about. Is it a playing field that we as autonomous and immaculate subjects can approach and that we may manipulate as we please within the matrixes of economy and law? Or is reality much more subtle – and ultimately much more beautiful – and is space about the feeling and presumption that in the act of creating a new environment we also create ourselves? Show me in which environment you live, work and care, and I will tell you who you are or would like to be. In the new language of a relational planology this could be a leading question.

Redemption from a yoke

The first statement is that every environment is always ‘under construction’ (with a big thank-you to the British geographer

Doreen Massey). Space is to be understood as a dynamic intertwining of countless narratives and movements, an encounter of human interests with the autonomous developments and possibilities that are already inherent to the specific area or location. Man and environment are thrown into each other’s paths in a particular relational situation – a thrown-ness (‘Geworfenheit’) that has the character of a never ending process. Had the designers of the large post-war urban settlements that are so typical of the Netherlands – the so called *vinex*-locations – incorporated this insight, the word ‘*vinex*’ would never have acquired its negative connotation, but would have been synonymous with a planological vision of wisdom, quality of life, thoroughness and a feel for the happy temporality of things. The fact that it did not happen in this way is part of the tragic of traditional Dutch planology.

Various other statements also draw the attention to this question. The fact that planology and landscape produce each other more than a traditional planologist can conceive (statement 2), could stimulate you to ask yourself what kind of spectacles you are wearing when you are looking at a location, and if you would have the courage to look at it through the looking-glass of relational planology – and to act accordingly, and ask yourself what this would mean. The redemption from a yoke (statement 3)? A relieving stimulus to navigate the waves of uncertainty (statement 4), convinced that exactly there, in the uncertain niches of reality, lies the chance for beauty and a sense of humanity to manifest themselves? And as a visionary climax the hypothesis that sustainability is not so much something that can be decreed or imposed, but something that comes with patience, with humility, and with a careful listening of spatial narratives without drowning away in the false fundamentalism of universal values? At this point you begin to realize that sustainability has everything

to do with living and practising the temporality of allocations. Temporality always has an end term (statement 6) and every allocation is – in one way or another – a temporary allocation.

A matter of civilization

The crucial notion here is that a practice of temporary allocations is no more and no less than a matter of civilization. If civilization is a matter of restraint, then a thorough practice of Temporary Alternative Allocations is a royal highway towards a sustainable world (statement 5).

The fact that these final words will probably cause as many goosebumps as frowns, shows that it is exactly at this crucial point that obstacles need to be overcome. Obstacles that in our times are more pressing – and because of that more prone to be surmounted – than seldom before.

The door is open, there lies a way ahead. And yet, enthusiasm does not come automatically. Moreover, when dealing with a concept such as Temporary Alternative Allocations, the struggle for credibility and feasibility does not only depend on successfully overcoming legal and economic barriers.

The essential point lies deeper. Maybe even in the deepest point when we have to admit that we as human beings are temporal and spatial creatures who derive their civilization from the degree in which they have understood their temporality as the mooring point of their lives.

A new covenant

A new covenant between man and his environment (and space in general) is thus also a contract of man with himself (statement 9). This apparently makes it easy to walk away from it. However, in human spacetime every running away ends up bumping back into itself. In the short or long run you will always run back into yourself.

That is why Temporary Alternative Allocations is giving us the opportunity, the space and the plea for the most essential encounter that human beings are given, namely that of the you and me in the here and now of space and time (statement 8). If it is okay, temporality is always taken into account. As long as there are people who interact with their environment(s) on the basis of trust, solidarity and preservation, temporality – and together with it, civilization – have a future (statement 10)**.

STATEMENTS

- I Each site is always ‘under construction’.
- II Man and environment are in-eachother; planology and landscape produce each other.
- III Relational planology is the redemption from a yoke.
- IV Relation planology is like surfing uncertainty.
- V Intelligent temporary allocations are like a royal highway to sustainability.
- VI Temporality always has an end term.
- VII Every allocation is a temporary allocation.
- VIII The practice of temporary alternative allocations is a matter of civilization.
- IX Temporary Alternative Allocations show the way towards a new covenant between man and his environment.
- X Temporality should always be taken into account: temporality always owns the future.

** Not in the last instance because sustainable civilization is to be understood as an informed sequence of temporary allocations. Jared Diamonds study *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed* for example is to be read as the epic of civilizations that did not sufficiently succeed in making temporality and restraint the basis of their culture.

Bronnen

- Augustinus, Aurelius. *Belijdenissen*. Baarn: Ambo, 1988
- Bourriaud, Nicolas. *Relational Aesthetics*. Les presses du réel, 1998
- Casey, Edward S. *The Fate of Place. A Philosophical History*. Berkeley/Los Angeles/Londen: University of California Press, 1998
- Crang Mike, en Nigel Thrift. *Thinking Space*. Londen/New York: Routledge, 2000
- Cresswell, Tim. *Place. A short introduction*. Malden: Blackwell Publishing, 2004
- De Blij, Harm. *The power of place. Geography, destiny, and globalization's rough landscape*. Oxford/New York: Oxford University Press, 2009
- Derix, Govert. *The impact of interior*. Rotterdam: Kraaijvanger-Urbis, Mimas2, 2006
- Derix, Govert. *Cities in Progress*. Rotterdam: Kraaijvanger-Urbis, Mimas5, 2010
- Derix, Govert en Erik Veldhoen. *Ambtenaren aller omgevingen. Naar een Deltaplan Vitale Overheid*. Maastricht, 2004
- Frissen, Léon en Govert Derix. *Eurosofie. Filosofisch pleidooi voor een Europa van de Euregio's*. Provincie Limburg, 2010
- Heidegger, Martin. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1979
- Hubbard, Phil, Rob Kitchin en Gill Valentine. *Key Texts in Human Geography*. Londen: Sage Publications, 2008
- Jammer, Max. *Concepts of Space. The History of Theories of Space in Physics*. Third, Enlarged Edition. New York: Dover Publications, 1993
- Kant, Immanuel. *Kritik der reinen Vernunft*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1956
- Kenworthy Teather, Elizabeth. *Embodied Geographies. Spaces, Bodies and Rites of Passage*. Londen/New York: Routledge, 1999
- Lemaire, Ton. *Filosofie van het landschap*. Amsterdam: Ambo, 2007
- Massey, Doreen. *For Space*. Londen: Sage Publications, 2005
- Mumford, Lewis. *The Lewis Mumford Reader*. Londen/Athens, Georgia: The University of Georgia Press, 1995
- Schama, Simon. *Landschap en herinnering*. Amsterdam: Olympus, 2007
- Sloterdijk, Peter. *Sphären I. Blasen. Mikrosphärologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998
- Sloterdijk, Peter. *Sphären II. Globen. Makrosphärologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999
- Sloterdijk, Peter. *Sphären III. Schäume. Plurale Sphärologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2004
- Virilio, Paul. *Rasender Stillstand*. Frankfurt am Main: Fischer, 2002
- Wilson, Edward O. *Het fundament. Over de eenheid van kennis en cultuur*. Amsterdam/Antwerpen: Contact, 1998
- Yates, Frances. *The Art of Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1974

Govert Derix is filosoof, adviseur en schrijver van boeken over cultuurfilosofie, nieuwe manieren van werken, architectuur, zorg en gebiedsontwikkeling. Hij publiceerde onder meer het managementboek *The Vision Web*, de bundel *Holofaust*, de (anti)roman *De wereldomwandelaar* en *In den beginne; over de toekomst van beschaving* (samen met Léon Frissen, gouverneur van Limburg). Hij is columnist van *Dagblad de Limburger*, essayist van het opinieblad *Zuid* en docent Filosofische Contexten aan de Academie van Bouwkunst in Maastricht.

‘Een indrukwekkend boek, een spirituele reis en grootse prestatie. Geweldig zoals de verbeelding wordt opgeroepen om het negatieve te overwinnen’ – Peter Brusse over *De wereldomwandelaar*

‘Vlijmscherpe analyse van de menselijke hebzucht en de innerlijke leegte. Het valt te hopen dat *Holofaust* niet dezelfde ervaring moet opdoen als Nietzsche: dat men nog niet aan zijn boodschap toe is’ – *Tijdschrift voor Filosofie* over *Holofaust*

‘Heel aanstekelijk’ – *Dagblad de Limburger* over *In den beginne*

Een planologie en een ruimtelijke ordening die er in de eenentwintigste eeuw toe willen doen, moeten eerst hun filosofische huiswerk op orde hebben. Hetzelfde geldt voor het concept Tijdelijk Anders Bestemmen waarvan de strekking pas goed is te begrijpen door een nieuwe kijk op de inrichting van landschappen, stedelijke gebieden, industriële locaties, en plaatsen in het algemeen.

Tijdelijkheid als Toekomst legt de fundamenteën van zo'n relationele planologie bloot. En zet koers op een nieuw verdrag tussen mens en gebied. Zodanig dat tijdelijkheid uit de verf komt als koningsweg naar duurzaamheid, en het 'in-elkaar' van mens en ruimte het karakter krijgt van een *way of life*.

Tijdelijk Anders Bestemmen wordt gefinancierd door InnovatieNetwerk en Rijkswaterstaat. Zij zijn samen met Deltares en CURNET de initiatiefnemers van het Innovatieprogramma TAB dat opereert rond de pilot projecten voor tijdelijke ruimtegebruik. Ambitie is dat TAB op de lange termijn behoort tot een erkend instrument in de ruimtelijke ordening in Nederland.

Meer informatie over TAB kunt u vinden via:
www.tijdelijkandersbestemmen.nl